

AZ ANALFABETIZMUS

A dualizmus kori Magyarország kulturális/politikai problémája

T. KISS TAMÁS

A kiegyezést követően kezdetét vette a magyar nemzetállam intenzív (újra) építése és korszerű intézményesítése.¹ Az Osztrák–Magyar Monarchiát – Magyarországot különösképpen – számos különféle kultúrájú nemzetiség és sokféle műveltségi színvonalon álló népesség alkotta. Az 1867 utáni magyar kormányok országépítő és modernizációs törekvései alapvetően a – valószínűleg a Karolingoktól származó – Szent István-i intelmekre épültek: „a sok-nemzetiségű ország az erős ország” jegyében szándékozták megteremteni a „különbözőségegységét”. A dualizmus kori Magyarország kormányai valós stratégiai feladatnak tekintették a kulturális élet fejlesztését. Arra törekedtek, hogy az állami iskolarendszer és a társadalmi erők által szervezett iskolán kívüli népművelés – az ekkor kialakuló felnőttoktatás – keretében olyan műveltséget alapozzanak meg, amely elősegíti a gazdaság fejlődését, és hozzájárulhat valamiféle politikai egyetértés/konszenzus megteremtéséhez is. Az analfabéták nagy száma azonban komoly problémákat okozott. Nemcsak a fejlődést akadályozta, de a társadalom demokratizálódását is. A statisztikai adatok szerint az analfabéták számaránya a hat éven felüli népesség körében a következő képet mutatta:

1 A kiegyezés alapvetően lényeges törvényei, amelyeket 1867. május 29-én fogadott el az 1865 végén összehívott magyar országgyűlés (az uralkodó 1867. július 28-án szentesítette őket): az 1867. évi XII. törvénycikk *a magyar korona országai és az Ő Felsege uralkodása alatt álló többi országok között felforgó közös érdekű viszonyokról, s ezek elintézésének módjáról*; az 1867. évi XIV. törvénycikk *azon arányról, mely szerint a magyar korona országai az 1867. évi XII. törvénycikkben a sancio pragmatica folytán közöseknek ismert államügyek terheit ezentúl viselik*; az 1867. évi XV. törvénycikk *az államadósságok után a magyar korona országai által vállalandó évi járulékról*; az 1867. évi XVI. törvénycikk *a magyar korona országai és Ő Felsege többi királyságai és országai közt kötött vám- és kereskedelmi szövetségről*.

Az analfabéták aránya az Osztrák–Magyar Monarchiában
1880–1900 között (%)

	1880	1900	Az analfabéták arányának változása 1880–1900 között
Osztrák Császárság	34,4	27,4	7,0
Csehország	8,5	5,3	3,2
Dalmácia	87,3	73,6	13,7
Galícia	77,1	63,9	13,2
Alsó-Ausztria	8,5	6,0	2,5
Felső-Ausztria	8,6	5,8	2,8
Bukovina	87,5	65,2	22,3
Karintia	39,6	24,0	15,6
Krajna	45,4	31,4	14,1
Salzburg	11,7	8,7	3,0
Osztrák Szilézia	11,8	11,2	0,6
Stájerország	27,8	18,0	9,8
Morvaország	10,4	7,8	2,6
Tirol és Vorarlberg	9,7	18,0	9,8
Tengermellék	56,8	38,2	18,6
Magyar Királyság	58,8	41,0	17,8

Forrás: http://hu.wikipedia.org/wiki/Osztr%C3%A1k%E2%80%93Magyar_Monarchia

Letöltve: 2011. 11. 10.

Az analfabéták száma és aránya Magyarországon (Horvát-Szlavónországgal),
1869–1910

6 évesnél idősebb népesség		Ebből írni-olvasni nem tud	
		1000-ben	(%)
1869	12 351,3	8760,7	68,7
1880	13 039,1	7649,9	58,7
1890	14 433,6	7107,3	49,4
1900	16 183,1	6586,7	40,7
1910	17 656,3	5881,1	33,3

Forrás: Dr. Dányi Dezső: Az írás-olvasás elterjedése Magyarországon. *Demográfia*, 1964. 2. sz. 310–313. p.

Más adatok szerint Magyarországon 1880-ban 56,5, 1890-ben 46,8, 1910-ben 31,3% nem tudott írni-olvasni a hat éven felüli² lakosságból.³

Társadalmi kezdeményezések kormányzati támogatással

Kormányzat és ellenzék egyaránt szükségesnek tartotta a tömegek kulturális felemelkedését. Andrassy Gyula⁴ kormányának polgári-liberális ellenzéke, Türr István és Irányi Dániel is egyetértett Eötvös József kultuszminiszterrel, aki a nép műveltségének emeléséhez elengedhetetlenül szükséges állami népispolák létesítése és fejlesztése mellett a társadalmi részvételt is szorgalmazta.⁵ E téren Eötvös különösen sokat várt az egyesületektől. Már jóval a kötelező népoktatást elrendelő törvény (1868. XXXVIII. tc.) kihirdetése előtt – a kormánypárt nagy tekintélyű napilapja, a *Pesti Napló* 1867. július 3-i számában – felhívta a figyelmet a népnevelési egyletek alakításának fontosságára. Arra számított, hogy a népiskolai törvény megalkotásának, a népiskolai hálózat kiépítésének időszakában a társadalom közönségei is hozzájárulnak majd az alapfokú okta-

2 Az első négy hivatalos magyar népszámlálás (1870, 1880, 1890, 1900) nagy teret szentelt a népesség írni-olvasni tudása bemutatásának. Azt a gyakorlatot követték, hogy mindazokat, akik az alsó fokú iskolának legalább egy osztályát elvégezték, írni-olvasni tudónak tekintették még abban az esetben is, ha például betegség vagy idős kor következtében ezt a tudásukat nem használták vagy elfelejtették. Az analfabetizmust egészen 1949-ig a hatéves és ennél idősebb népesség vonatkozásában vizsgálták (a hat éven aluliakat analfabétának tekintették, az első osztályosokat pedig bevallás szerint minősítették írni-olvasni tudónak vagy nem tudónak), és csak 1949-ben tértek rá a hétéves és annál idősebb népesség vizsgálatára (mivel a hatesztendő gyermekek java része az első iskolaév első negyedében még nem tanulhatott meg írni-olvasni).

3 *Magyar Pedagógiai Lexikon*. A Magyar Pedagógiai Társaság megbízásából Finánczy Ernő és Kornis Gyula közreműködésével szerkesztette Kemény Ferenc. Budapest, 1933, Révai Irodalmi Intézet, 77. p.

4 Andrassy Gyula, gr. id. (1823–1890) politikus, honvéd ezredes. A szabadságharcban játszott szerepe miatt távollétében halálra ítélték, hazatérve fontos szerepet játszott a kiegyezés létrehozásában. Miniszterelnök (1867. február 20.–1871. november 14.).

5 Türr István (1825–1908) katonatiszt, politikus. Részt vett az 1848/49-es olasz függetlenségi mozgalomban, 1859-től Garibaldi oldalán harcolt. Az általános amnesztia után tért vissza Magyarországra. Irányi Dániel (1822–1892) politikus, publicista, tevékeny szerepet játszott az 1848-as forradalomban. Hazatérésétől (1868) haláláig az országgyűlés tagja volt. Eötvös József (1813–1871) író, politikus, az MTA elnöke, a Batthyány-kormány vallás- és közoktatási minisztere. Részt vett a kiegyezés előkészítésében, majd 1867–1871 között vezette a kulturális tárcát. Nevéhez fűződik az izraelita vallás egyenjogúságáról, az általános tankötelezettség előírásáról, a népiskolákról és (Deákkal együtt) a nemzetiségek egyenjogúságáról szóló törvények kidolgozása.

tás kiterjesztéséhez, különös tekintettel a felnőttoktatásra.⁶ Vallás- és közoktatásügyi miniszterként a minisztérium hivatalos orgánumban, a *Néptanítók Lapjában* sürgette a tanítókat és a községeket, hogy alakítsanak népnevelési egyesületeket, amelyek „a kultúra váraiként” szolgálnának, ahol a felnőttek megszerezhetik azokat az ismereteket, amelyek elsajátítását gyermekkorban önhibájukon kívül elmulasztották.⁷ Az emigrációból hazatért gyakorlatias Türr nemcsak hogy egyetértett a kultuszminiszterrel, hanem – a hazai viszonyokat, a gazdaság élet valóságát megtapasztalva – úgy vélte, a felnőttoktatásra legalább akkora figyelmet kell fordítani, mint a felnövekvő nemzedék nevelésére. Világosan látta azt is, hogy a kiegyezést követő évek számtalan problémája mellett a felnőttoktatás kérdésének megoldása állami eszközökkel szinte lehetetlen, társadalmi részvételre van szükség. Türr arra a történelmi tapasztalatra épített, mely szerint az ország fejlődésének kérdése a török kiűzése után a társadalom ügyévé vált. A nyugat-európai országokban az államhatalom maga hozta létre a kulturális intézményeket, a magyar társadalom viszont arra kényszerült, hogy az államhatalommal szemben teremtsen meg a nemzeti kultúra intézményeit, támogassa a kulturális mozgalmakat. Igaz volt ez a kisiskolák létesítésére és a nagy nemzeti intézmények létrehozására egyaránt. Türr úgy vélte, olyan mozgalmat kell kezdeményeznie, amely elősegítheti az Eötvös-féle népoktatás kiterjesztését a felnőttoktatás irányába. Energikusan fogott a munkához. 1868. szeptember 30-án felhívást tett közzé, amelyben népnevelési szövetség létrehozására és népoktatási körök szervezésére szólított fel, elsősorban azzal a céllal, hogy az analfabétákat – főleg a felserdült ifjakat és a fiatal felnőtteket – megtanítsák írni és olvasni. Türr közvetlenül is részt vett a szervezőmunkában. 1868. október 20-án közreműködésével alakult meg szülővárosában, Baján a városháza nagytermében az első népoktatási kör, amelyet később több is követett az ország számos részén (Szabadka, Szeged, Kecskemét).

A magyar felnőttoktatás története Türr munkálkodásának kiemelkedő eredményeként tartja számon az 1870. február 27-én megalakított Népoktatási Központi Kört (amely decembertől a Pesti, majd 1873. november 17-től a Budapesti Népoktatási Kör nevet vette fel).⁸ A kör bizottmányának nevében – amelynek maga Eötvös József is a tagja volt – Türr István a *Néptanítók Lapjában* 1870. május 25-én közzétett felhívásban szorgalmazta a népoktatási körök alakítását.

6 Felhívás népnevelési egyletek alakítására [*Pesti Napló*, 1867. 181. sz.]. In Eötvös József: *Kultúra és nevelés*. Budapest, 1976, Magyar Helikon, 330–331. p.

7 *Néptanítók Lapja*, 1868. február 1. I. évf. 1. sz. 6–7. p. A lap 1868 és 1874 között hét nyelven jelent meg, hogy a nemzetiségi tanítók is anyanyelvükön olvashassák.

8 Gyulay Béla: *A felnőttek oktatása és a Budapesti Népoktatási Kör története*. Budapest, 1891. 6–16. p.; *Az Országos Népoktatási Egyesület (a Budapesti Népoktatási Kör) 42 esztendő működése és az 1911–1912. évi jelentése*. Budapest, 1912.

A Türr István magyar és német nyelven elkészített alapszabályzata szerint működő kör kezdetben figyelemre méltó eredményeket ért el. (A XIX. század utolsó negyedében a főváros lakosságának 55–67%-a német nyelven beszélt!) Az oktatás ősszel és télen folyt, három–hat hónapos tanfolyamokon. Az előadások kezdési időpontjai szórtságot mutattak október/november és január/április között. Az analfabétáknak este 7-től 9-ig tanították az olvasást, az írást, a fogalmazást és a számolást. A foglalkozások általában heti három–hat estén folytak, helyenként naponta. A tanfolyamokat magyar és német nyelven tartották, és – többnyire a mezőgazdasági munkák megindulásához igazodva – március–április végén fejezték be. Külön tanmenet készült a kezdők és a haladók számára. A felnőttoktatásban résztvevőket nemek szerint különválasztották. A statisztikai adatok szerint a kör működésének első tíz évében összesen közel 16 ezer hallgató vett részt különféle tanfolyamokon.⁹

A felnőttoktatási tanfolyamok résztvevői, 1870–1880

Tanév	Fő
1870/71	1880
1871/72	2294
1872/73	1922
1873/74	2037
1874/75	2174
1875/76	1589
1876/77	1039
1877/78	1001
1878/79	1030
1879/80	846
Összesen	15812 (ebből férfi 8935, nő 6877)

Eötvös meggyőződésből és következetesen támogatta Türr kezdeményezését. Úgy vélte, a társadalomnak felelősségteljes szerepet kell vállalnia a nép műveltségének emelésében. A kultuszminiszter a felnőttoktatásról való társadalmi gondoskodást valójában az országgyűlés által 1868. december 5-én megszavazott népiskolai törvény kiegészítésének tekintette.

A felnőttoktatás kormányzati (állami) támogatásának szükségességét az ellenzéki képviselő, Irányi Dániel által 1869. november 30-án kezdeményezett előterjesztés „vetette fel és alapozta” meg. Irányi (akit már hazatérte előtt Pécs

⁹ *Az országos Központi és Budapesti Népoktatási Körök működése 1868–1885.* Szerk. Dr. Gyulay Béla. Budapest, 1885.

képviselőjének választottak) a „felnőtt személyek elemi oktatásának előmozdítása” érdekében – többek között – százezer forint megszavazását indítványozta az országgyűlésben, amelyet a vallás- és közoktatásügyi miniszter segély formájában használhatna fel. Érdemi reagálás híján december 16-án interpellációban sürgette javaslata bizottsági véleményezését. Ekkor csupán félsikerrel, mert a pénzügyminiszter ígéretét követően – hogy erre majd később, a költségvetés tárgyalásakor térnek vissza – levették a napirendről. 1870. március 1-jén, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) 1870. évi költségvetésének vitájában Irányi ismét emlékeztette a képviselőket és a kultuszminisztert is az általa benyújtott javaslatra. Eötvös „nagy fontosságú tárgynak” nevezte Irányi előterjesztését. Válaszában hangsúlyozta a társadalom felnőttoktatás terén kifejtett törekvéseinek jelentőségét, és jelezte az állami szerepvállalás megkerülhetlenségét is. „Én részemről, főként jelent pillanatban, ezen ügyet másként, mint társadalmi úton, elősegíteni nem tudom – mondta. – Ha a minisztérium, a kormány kezében egy bizonyos összeg van azon meghagyással, hogy ily természetű társulatokat segélyezzen, amennyiben azok célszerűen működnek, teljes meggyőződésem szerint sokkal többet fogunk elérni, mintha ugyanazon összeget egyenesen, hivatalos úton akarnók alkalmazni.”¹⁰ A minisztériumi pótköltségvetésben a kultuszminiszter ötvenezer forint megszavazását javasolta a célra. Az összeg még így is jelentősnek volt mondható. Bár a pénzügyi bizottság csupán az összeg felét akarta elfogadtatni az országgyűléssel, a vitában Eötvös érvei győztek, s a képviselők 1870. június 26-án jóváhagyták a kultuszminiszter javaslatát.

Eötvös József arra törekedett, hogy minisztériuma célszerűen és hatékonyan használja fel a tárcának juttatott pénzt. 1870-ben közzétett – a felnőttképzés történetében a „szabadoktatás Magna Chartájaként” emlegetett – körrendeletében arra buzdította a tanítókat, hogy segítsék a műveltségben elmaradottakat. Kezdeményezése támogató visszhangra talált: 1870 augusztusában, a néptanítók első egyetemes gyűlésén a fiatalok és a felnőttek oktatásának, írni és olvasni tanításának országos megszervezése is felvetődött. Eötvös elfogadta Irányi Dániel érveit, aki a tanítók, tanárok fokozott bevonását indítványozta. Kérte a tanfelügyelőket és az iskolafenntartó hatóságokat, megszólította a néptanítókat, a lelkészeket és „más erre alkalmas embereket”, hogy vegyenek részt a felnőttoktatásban, az írás, az olvasás és egyéb elemi tudnivalók megtanításában. Sokan hallgattak rá: kiemelkedő példát mutatott erre a *Néptanítók Lapjának* későbbi (1913-tól) szerkesztője, Kőrösi Henrik.¹¹

10 *Képviselőházi Napló*. VI. köt. Pest, 1870. 224. p.

11 Kőrösi Henrik (1859–1930) tanár, tanfelügyelő nemcsak lapszerkesztőként, pedagógiai szakíróként vett részt a felnőttképzés támogatásában, tanfolyamokat is szervezett analfabéták számára. Pukánszky Béla: *Magyar pedagógiai lexikonok*. www.hier.iif.hu/hu/letoltes.php?fid=tartalomsor/1174 – Letöltve: 2011. 12. 19.

Az ellenzéki Irányi Dániel javaslata a tanítók anyagi ösztönzésére is vonatkozott: „A minisztérium a tanítóknak minden olyan felnőtt után, aki megtanult anynyira írni-olvasni, hogy a felfogásához mért tartalmú nyomtatványt nemcsak folyékonyan olvassa, hanem tartalmát meg is érti, három forintot fizet. Olyan egyén után, aki már tudott olvasni és csak írni tanult meg, két forintot.”¹² Eötvös csekély módosítással elfogadta Irányi javaslatát. Minden felnőtt után, aki megtanult írni és folyékonyan, érthetően olvasni, és erről sikeres vizsgát tett, három forint, a csak írni tudókért két forint, a számolásból, történelemből és földrajzból vizsgázotta-kért pedig tantárgyakként egy-egy forint honoráriumot ígért. Több ok miatt is fontosnak tartotta, hogy a tanítók és a tanárok vállaljanak meghatározó szerepet a felnőttoktatásban, az analfabéták írni és olvasni tanításában. Részint mert alapvetően bennük látta a szakmaiság biztosítását, részint mert akkoriban egy tanító átlagos évi fizetése 200 forint körül mozgott, így ez a jövedelem pótlás nem számított csekély összegnek. Az eredmény figyelemre méltó volt. Az 1871. évi minisztériumi nyilvántartás szerint egy év alatt 23 500 felnőtt tanult meg írni és olvasni.¹³

A kormányzati támogatás (és a társadalom módosabb rétegeinek áldozatvállása) fontos lépés volt a felnőttoktatás és az analfabéta-kurzusok megszervezésében. A hatékonyságot és az eredményességet azonban jelentősen befolyásolták a körülmények. Eötvös ugyan azt szorgalmazta, hogy a felnőttoktatást végző társadalmi egyesületek vallásra, felekezetre való tekintet nélkül alakuljanak meg, a valóságban azonban többnyire nem így történt. Az egyházak – mint „a társadalom képviselői” – „el nem fogadható engedménynek tartották” a kormányzattal való együttműködést, a nemzetiségiek pedig bizalmatlanok voltak, attól féltek, hogy az egyletekben túlságosan erős lesz a (magyar) állami befolyás. De a korabeli értelmiségi körökben sem talált akkora támogatói táborra a felnőttoktatás ügye, mint amekkorára szükség lett volna. Türr, aki mintegy negyedszázadon át aktív közéleti tevékenységet folytatott, részint növekvő üzleti és egyéb megbízásai, részint egészségi állapotának megromlása miatt háttérbe vonult. Nem kevés keserűség maradt benne: „[...] csak kevesen értették meg, s azon kevesek nagy része is már kidőlt immár a zászló alól – írta a Budapesti Népoktatási Kör 1902/03-as tanévéről készített beszámolójában –, új erőket pedig megnyerni a mai közönyös és elanyagiasodott korunkban már alig sikerül, holott soha nem volt nagyobb szükség a mi munkánkra.”¹⁴

A Türr István kezdeményezésére és közreműködésével létrehozott Népoktatási Központi Kör statisztikai számai az oktatás sikerességét mutatták, a tanfolyamok látogatottságának csökkenése azonban a gondokat is jelezte. Az analfabéták száma

12 Irányi Dániel parlamenti felszólalása a felnőttek oktatása ügyében, 1869. *Az 1869-dik évi április 20-dikára hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai*. 2. köt. Pest, 1870, 203. p.

13 *A vallás- és közoktatásügyi miniszternek a közoktatás 1870. és 1871. évi állapotáról szóló s az országgyűlés elé terjesztett jelentése* 1872. Buda, 1872, 89–90. p.

14 Magyar Országos Levéltár (MOL) Türr-iratok, 2433.

nem lett jelentősen kevesebb. A felnőttoktatás, az analfabéta-tanfolyamok problémáit csak fokozták az anyagi gondok: a fűtés és a világítás, a tanszerek költségeit fedező pénz hiánya, majd az 1872/73-as tanévtől a tiszteletdíjak akadozó kifizetése. Az 1908-ban alakult Országos Közművelődési Tanács szerint „az analfabéták, kik többnyire a legszomorúbb közgazdasági viszonyok között élnek s a tanuláshoz szükséges tankönyveket és írószereket a legtöbbször nem áll módjukban beszerezni, s ezért sokan megriadva a felmerülő költségektől, a tanfolyam ingyenessége dacára, elmaradnak [...] Az analfabétizmus elleni küzdelem eredményességének [...] két súlyosabb akadálya van. Az egyik az analfabétákat jellemző álszemérem, mellyel tudatlanságukat leplezni igyekeznek, illetve a tanfolyamokról való beiratkozással azt bevallani szégyenlik. A másik abban a körülményben rejlik, hogy az analfabéták nagy része bizonyos munkaalkalmak elvesztése nélkül a tanfolyamokat rendszeresen látogatni képtelenek.”¹⁵ Az analfabéta-oktatás feltételrendszere és társadalmi megítélése jóval később sem sokat változott. „Az ötven évnél idősebbek, cigányok, gyengétehetségűek stb. tanítása – a legjobb igyekezet mellett sem kecsegtet sikerrel. Viszont hazafias, emberbarát, tanítói és népművelői kötelességünk ezeken kívül mindenkit az írás, olvasás, számolás elemeire megtanítani, még abban az esetben is, ha működésünk területén csupán 1-2 olyan egyén akad, aki koránál és képességeinél fogva megtanítandó. Ez esetben a tanítás nem iskolai módszerrel, előre elkészített tananyag beosztással, órarend szerint történik.”¹⁶

Az analfabetizmus elleni küzdelem

Minden érdekelt számára nyilvánvaló volt, hogy az analfabetizmus felszámolása a társadalom és az állam közös feladata, ügye és érdeke. Türr István alapvetően társadalmi mozgalmak kormányzati segítyezésével képzelte el a felnőttoktatást, különösképp az analfabéták írni-olvasni és számolni tanítását. Irányi Dániel 1869. november 30-án elhangzott országgyűlési javaslata azonban nem csupán azt tartalmazta, hogy az állam köteles anyagi terheket vállalni a társadalmi kezdeményezések támogatásában, hanem a felnőttoktatás törvényi szabályozásának szükségességét is felvetette és körvonalazta. Meghatározta az iskolán kívüli felnőttoktatás feladatát: „Ily tanítás szabadon választott tárgyai: olvasás, írás, fejbeli számolás és a hazai mértékek ismerete. Hazai földleírás és történelem. Gyakorlati útmutatások a mezői munkálkodás, különösen a kertészet köréből. A polgári jogok és követelmények ismertetése. Végre a rajz.”¹⁷ A törvényjavaslat részletezte is a feladatokat.

¹⁵ *Közművelődés*, 1924. 7–8. sz. 347. p.

¹⁶ Bene Lajos (szerk.): *Magyar tanítók lexikona*. Második kiadás. Budapest, 1939, A szerkesztő kiadása, 34. p.

¹⁷ Novák József: *A magyar népművelés története I. 1772–1919*. Budapest, 1986, Tankönyvkiadó, 12. p. A témáról részletesen lásd T. Kiss Tamás: *Felnőttoktatás-történet Magyarországon. Educatio*, VIII. évf. 1999. 1. sz. 3–13. p.

- „1. Felnőttoktatás a nők számára, tárgyai: népszerű nevelés- és közerkölcstan, háztartástan, konyhakertészet, selyemtenyésztés és egészségtan, heti öt órában.
2. Felnőttek oktatása földművesek számára, tárgyai: népszerű nevelés- és közerkölcstan, okszerű gyakorlati gazdaságtan, gyakorlati kertészet, méhészet, selyemhernyó tenyésztés és egészségtanból a test óvása és ápolása, heti öt órában.
3. Felnőttek oktatása iparosok számára, tárgyai: nevelés- és közerkölcstan, nemzetgazdaságtan, áruismeret, egészségtan, és az ember természetrajza, heti öt órában.”¹⁸

Az országgyűlés Irányi 19 pontból álló törvényjavaslatát a Deák Ferenc vezette III. Osztályhoz utalta. Az előterjesztést a testület 1870. március 19-én megvitatta, és némi alaki változtatások után, valamint az oktatás tartalmát tovább konkretizálva, elfogadta.¹⁹ Az átdolgozott törvényjavaslat azonban nem került az országgyűlés elé, mert Eötvös József 1871. február 2-án meghalt.

Irányi Dániel javaslata a korabeli Magyarország valóságos – és kívánatos – társadalomképét, struktúráját vette alapul. A felnőttoktatás kiemelt „célpontjának” tekintette az életmódjuk feudalisztikus jellegét még őrző, ám attól már némileg eltávolodni kívánó mezőgazdasági (paraszti) dolgozókat, továbbá azt a vállalkozói-iparosi réteget, amely a korabeli kapitalizmus törvényei alapján kezdett részt venni az ország gazdasági életében. A javaslat utal a felnőttoktatás differenciált jellegére is – külön paragrafus szól arról, hogy a 15 éven aluliak nem tanulhatnak együtt a felnőttekkel –, de leginkább figyelemre méltó része a nők műveltségének emelése érdekében megfogalmazott bekezdés, amely szerint a nőknek e tekintetben is egyenlő elbírálás alá kell esniük a férfakkal.

Irányi kezdeményezése összhangban állt az 1867 májusában felállított „önálló magyar statisztikai szolgálat” kimutatásaival is. Keleti Károly, a korabeli Statisztikai Hivatal első elnöke²⁰ az 1870-es népszámlálás eredményeinek ismertetésekor külön kiemelte az olvasni és írni tudó, valamint a csak olvasni tudó nők csekély arányát. Feltételezése szerint ennek oka az elemi népoktatás hiányosságaiiban és a női munkavégzés sajátosságaiban keresendő: a nők vagy meg sem

18 Irányi Dániel parlamenti felszólalása a felnőttek oktatása ügyében, 1869. *Az 1869-dik évi ápril 20-dikára hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai.* 2. köt. Pest, 1870, 203–204. p.

19 Irányi Dániel törvényjavaslata a felnőttek oktatásának előmozdításáról, 1870. *Az 1869/72. évi Országgyűlés irományai.* 2. köt. Pest, 1870, 102. p.

20 Az 1867. február 20-án hivatalba lépett Andrássy-kormány földműves-, ipar- és kereskedelemügyi minisztere, Gorove István (1818–1881) felkérte Keleti Károlyt (1833–1892), hogy szervezze meg az önálló magyar statisztikai szolgálatot. Keletit 1867. május 25-én a király kinevezte a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelmi Minisztérium keretei között megalakított hivatal első vezetőjének.

tanulnak írni-olvasni, vagy a későbbiekben – kellő gyakorlás híján – elfelejtik ezt a tudást. Az 1870-es adatfelvétel eredményei szerint Magyarországon hozzávetőleg csak minden negyedik, Erdélyben csupán minden tizedik nő tudott írni és olvasni. A korabeli Pesten és Budán ezek az arányok ugyan kedvezőbb képet mutattak, de nők esetében itt is alig haladták meg az 50%-ot, ráadásul Pesten kétszer annyi volt az analfabéta nő, mint férfi.²¹

Eötvös József halála után a kultusztárcát rövid ideig Pauler Tivadar²² vezette. Fontosnak tartotta a felnőttoktatást, s kultuszminiszterként személyesen is igyekezett tapasztalatokat szerezni róla. Meglátogatta a Pesti Népoktatási Kör terézvárosi tanfolyamát, ahol a tizenegy helyiségében mintegy 800 tanuló felnőttet talált. Úgy vélte, a kormánynak támogatnia kell az analfabetizmus felszámolására törekvő társadalmi tevékenységet, erre a célra a tárca költségvetésében 1871-ben és 1872-ben is 50 ezer forint szerepelt. Egyetértett Irányival a felnőttoktatás törvényi szabályozásának szükségességében. El is készített egy erre vonatkozó, hét szakaszból álló törvényjavaslatot, amelyet 1871. december 4-én terjesztett az országgyűlés elé.²³ Beszédében hivatkozott az elért eredményekre: egy év alatt 23179 felnőtt tanult meg írni-olvasni. A törvényjavaslat azonban lekerült az országgyűlés napirendjéről.

Pauler 1872. szeptember 4-től megvált a kultusztárcától, a Lónyay-kormány igazságügyi minisztere lett. A tárca vezetését Eötvös József sógora, Trefort Ágoston vette át.²⁴ Miniszterségének kezdetén ő is egyetértett a társadalmi kezdeményezések, az analfabéta-kurzusok állami támogatásával, mi több: 1873-ban 70 ezer forintra növelte a felnőttoktatás segélyezését a tárca költségvetésében.

Az 1870-es évek közepétől azonban kezdett áthangolódni a magyar társadalmi és politikai élet. Eötvös és Türr felnőttoktatási elképzelései a magyar társadalom legszélesebb köreit érintették, s a népoktatási körök tevékenysége főként az elemi ismeretek átadására szorítkozott. Az 1870-es évek második felétől, az 1880-as évtized elején kiszélesedő „társadalmi nevelés” célja ennél már jóval

21 Freit Judit–Balázs Péter: Kékharisnyák szorításban. *Valóság*, 2008. LI. évf. 12. sz. <http://www.valosagonline.hu/index.php?oldal=cikk&cazon=263&lap=1> – Letöltve: 2011. november 16.

22 Pauler Tivadar (1816–1886) jogász, jogfilozófus, politikus, 1871–1886-ban országgyűlési képviselő, 1871. február 10.–1872. szeptember 4. között vallás- és közoktatásügyi, 1872–1875, illetve 1878–1886 között igazságügyi miniszter.

23 Pauler Tivadar törvényjavaslata a felnőttek oktatásáról, 1871. *Az 1869/72. évi Országgyűlés irományai*. XII.

24 Trefort Ágoston (1817–1888) hosszú ideig – hat kormányban –, mintegy tizenhat éven át töltötte be a kultuszminiszteri posztot: Lónyay-kormány: 1871. november 14.–1872. december 5., Szlávy-kormány: 1872. december 5.–1874. március 21., Bittó-kormány: 1874. március 21.–1875. március 2., Wenckheim-kormány: 1875. március 2.–1875. október 20., Tisza Kálmán kormánya: 1875. október 20.–1890. március 15.

átfogóbb lett. A millennium évében bevezetett új fogalom – a közművelődés – kezdett elszakadni attól a társadalmi alaptól, amely az Eötvös- és Türr-féle felnőttoktatási körök szükségességét felvetette. Jancsó Benedek²⁵ 1907-ben a következőképp jellemezte a változást: „Az 1869-ben megkezdett nagy közművelődési akció [...] a népről egészen átment a magyar értelmiség túlnyomó nagy többségét magában foglaló középosztályra. Célja többé nem a népműveltség széles körben való elterjesztése volt, hanem az értelmiség – a magyar középosztály – kulturális fajsúlyának emelése azért, hogy vele a nemzeti egység alapjául szolgáló kulturális egyesülést a magyarság és az országban lakó más nemzetiségek között előkészítse.”²⁶

Trefort érzekelte a megváltozott társadalmi és gazdasági állapotokat, az új követelményeket. Változtatni akart. A vármegyék tanítóihoz és tanáraihoz fordult, kérte a felnőttoktatással kapcsolatos tapasztalataikat. Voltak, akik az oktatás megszüntetését szorgalmazták, mások arra apelláltak, hogy pénzt von el az iskolai oktatástól. Akadtak, akik a felnőttképzés tartalmi és anyagi átláthatatlanságát tették szóvá. Az egyházi fenntartású iskolák tanítói szinte egyöntetűen elutasították a felnőttoktatás kormányzati támogatását. Szembetűnő kifogás volt, hogy a tanítók nem, vagy csak nagy késéssel kapják meg juttatásaikat. A válaszokat az 1874-es Tanító-nagygyűlés a napirendjére tűzte, de nem született egységes álláspont. Trefort – mivel a tanítók álláspontja sem volt egységes a felnőttoktatás szervezésének és bonyolításának kérdésében – megszüntette az állami támogatást. A kultuszminiszter döntésének látszólag „szakmai” indokai voltak, valójában azonban egy új oktatásstratégia megvalósításának szándéka állt mögötte. A század végére egyre világosabban körvonalazódtak a közoktatással szembeni új társadalmi és politikai elvárások, amelyek – Eötvös népoktatási elgondolásával szemben – az ipari-kereskedelmi oktatás fontosságát hangsúlyozták. Trefort maga is úgy vélte, hogy az általános műveltséget előtérbe helyező – s a képzést kevésbé biztosító – eötvösi elgondolás már nem felel meg a polgárosodó dualista Magyarország igényeinek.²⁷

Trefort döntését a korabeli politikai valóság is befolyásolta. Eötvös József, az európai kultuszminiszter a kiegyezést követő években arra törekedett, hogy a művelődéshez való jog érvényesülését vallási és nemzetiségi hovatartozástól függetlenül segítse anyagilag; figyelmeztetett rá: káros lenne, ha az analfabéta-kurzusok égisze alatt a felnőttoktatás céljából alakult egyletek keretei között hitbéli tevékenység folyna vagy politikai ideológiák intézményesülnének. Már a kiegyezést követő években kiderült azonban, hogy a felnőttoktatási egyletek és kurzusok „politikamentes” működéséről vallott eötvösi elképzelés

25 Jancsó Benedek (1854–1930) pedagógus, publicista.

26 *Szabadoktatás Országos Szervezete. Az Országos Közoktatási Tanács kebelében 1907- és 1908-ban folytatott tárgyalások iratai.* Budapest, 1909, 41–42. p.

27 Mann Miklós: *Trefort Ágoston élete és működése.* Budapest, 1982, Akadémiai, 75. p.

idealisztikus. A kiegyezés a soknemzetiségű Magyarországot – több évszázados török és Habsburg-elnomás után – az Osztrák–Magyar Monarchia egyik vezető nemzetévé tette. A „nyelvében él a nemzet” elv jegyében ezután intenzív, a millennium évétől különösen felerősödő nemzetállam-építés kezdődött. A nemzeti kulturális intézményrendszert kiépíteni szándékozó kormányzati törekvések mellett az 1870-es évektől (főként az 1890-es évtizedtől) mind nagyobb hangsúlyt kapott az alapvetően informális (társadalmi talajon szerveződött) felnőttoktatás, ám térnyerésével együtt sajátos átrendeződésére is sor került. Az egyházak, amelyek eleinte – különösen Eötvös minisztersége idején – még ellenállást fejtettek ki az állami-kormányzati törekvésekkel szemben, a századforduló előtti években már „kiegyezésre törekedtek”, s mindinkább közeledtek az állami politikához. Igaz volt ez a keresztény felekezetekre és a zsidó hitközösségekre egyaránt. A felnőttoktatás lehetőséget adott a nemzetiségi törekvések felerősödésére is: a nemzetiségek egyletei és közösségei immár olyan autonóm szabadoktatási formának tekintették, amely – nem titkoltan – politikai tevékenységhez és ideológiai kurzusok megszervezéséhez nyújt feltételeket és keretet. A korabeli felnőttoktatás „tablóját” tovább színesítették, gazdagították a különböző szociális szervezetek és politikai alakzatok ilyen irányú kezdeményezései is. A munkásegyletek, a megalakult szakszervezetek mellett különösen kiemelkedett a Magyar Szociáldemokrata Párt felnőttoktatási tevékenysége.

A magyarországi szabadoktatás „teljes palettáját” és a felnőttoktatás egymástól igencsak eltérő irányzatait az 1907. október 2–6. között megrendezett Pécsi Szabadtanítási Kongresszus mutatta meg. A kongresszus összehívásának és megrendezésének gondolata a kormányzati támogatást maga mögött tudó Szabad Lyceum és az Erzsébet Népakadémia 1906. május 21-én megtartott együttes bizottsági ülésén vetődött fel.

A szándék az volt, hogy a kongresszus egységes, ideológia- és politikamentes felnőttoktatási határozatot fogadjon el. Ám a tanácskozáson hangot kapott különböző irányultságok, különféle formák és szabadoktatási módszerek nemcsak a hazai felnőttoktatás kiszélesedését és differenciálódását érzékeltették, de megmutatták azokat az ellentéteket, sőt törésvonalakat is, melyek feszítően hatottak a hazai szabadoktatás szerkezetére. A kongresszus ráébresztette a kormányzatot, hogy a felnőttoktatásban erőteljesebb állami jelenlétre van szükség, mint az 1880-as és az 1890-es években. A legkülönbözőbb egyesületek mellett az államnak több anyagi és erőteljesebb erkölcsi támogatást kell vállalnia a szabadoktatásban.²⁸ A kormányzati jelenlét (befolyás) növekedését tükrözte, hogy amíg Trefort idején, 1875-ben a támogatás szinte a nullára csökkent, 1911-ben már az igencsak komoly összegnek számító 176 ezer koronára növekedett a kultusztárca költségvetésében.

28 Déri Gyula: *A szabadoktatás története, elmélete és 1912–1913. évi eredményei*. Budapest, 1915, Egyesült Könyvnyomda, 40., 58. p.

Apponyi Albert,²⁹ a második Wekerle-kormány kultuszminisztere felismerte a szabadoktatás jelentőségét és problémáit. Törvénnyel is rendezni, szabályozni kívánta a felnőttoktatást. Felkérésére Jancsó Benedek emlékiratot készített egy lehetséges törvény megalkotása érdekében. Álláspontja eltért az Eötvös, Türr és Irányi által képviselt nézetektől, úgy látta, az a helyes, ha „a szabad oktatásnak nem csak ellenőrzését, támogatását, hanem annak vezetését, irányítását, hivatalos apparátussal való szervezését az állam kormányára bízva s céljaira a társadalmi tényezőket használja fel”.³⁰ Az emlékirat nagy vitát váltott ki, számos közéleti személyiség szólalt meg benne. Az elhangzott liberális nézeteket és érveket Schneller István³¹ foglalta össze. Schneller szerint a társadalom tevékenysége az elsődleges, és ennek „intenzívvé tételére” kell törvényes úton, egységesen megszervezni a szabadoktatást: erre nemcsak a társadalmi érdek, hanem az erkölcsi törvény is kötelezi az államot. Az analfabétákat erkölcsi kötelesség írni és olvasni megtanítani, vallotta, már csak azért is, hogy az Eötvös József által bevezetett iskolakötelezettség valóban érvényre jusson. Schneller szerint „az állami létünk, sajátos magyar állami rendeltetésünk, megköveteli a magyar kultúrának lehetőleg intenzív terjesztését, így kötelességévé teszi az állam kormányának minden e célra irányuló intézmény vagy törekvés hatásos támogatását”, ezért a kormányzat „kötelezve van arra, hogy a szabad tanítás körül kifejtett társadalmi munkát országos törvény útján rendezze”.³²

Az oktatási törvényekkel összhangban álló, 1908-ban elkészült Apponyi Albert-féle felnőttoktatási törvénytervezet alapvetően öt területre terjedt ki:

1. az iskolán kívül eső oktatás tagozatokra osztására;
2. az iskolán kívüli oktatást szervező, irányító és koordináló szervekre, azok szervezeteire, teendőire és jogaira;
3. a központi szerv, a felállítandó Országos Iskolán kívül eső Oktatási Tanács szervezetére, feladataira és jogaira;
4. a tananyagra, amelyet minden fokon a minisztérium szab meg és hagy jóvá;
5. az anyagi fedezetre és a költségek biztosítására.

A törvénytervezet részletesen is kitért a feladatokra. A 3. § szerint a községek, a rendezett tanácsú és törvényhatósági joggal rendelkező városok kötelesek

29 Apponyi Albert, gr. (1846–1933) politikus, kisebb megszakításokkal 1872-től haláláig országgyűlési (illetve nemzetgyűlési) képviselő. Két ízben vezette a kulturális tárcát (1906. április 8.–1910. január 17., 1917. június 15.–1918. május 8.).

30 Jancsó Benedek előadó tanácsos Emlékirata az iskolán kívül eső oktatás országos szervezésének tárgyában. In *A Szabadoktatás Országos Szervezete. Az Országos Közoktatási Tanács kebelében 1907- és 1908-ban folytatott tárgyalások iratai*. Budapest, 1909, Franklin Kiadó, 1909, 16–147. p. Jancsó saját törvénytervezetét lásd a kötet 130–146. oldalán.

31 Schneller István (1847–1939) a személyiségpedagógia szaktekintélye, egyetemi tanár.

32 Schneller István: A szabad tanításról. *Erdélyi Múzeum*, XXVI. k. Új folyam, IV. 1909. 1. füzet, 8. p.

népakadémiai tanfolyamokat szervezni. A 4. § arról intézkedett, hogy ha erre anyagi erejük részben vagy egészben hiányzik, kötelesek a tanfolyamokat vállaló államot, erkölcsi testületeket, társadalmi egyesületeket vagy magánosokat tőlük telhetően „helyiség, fűtés, világítás, tisztogatás, kiszolgálás stb. biztosításával” támogatni. Az 5. § szerint a tanítók és előadók tiszteletdíját a miniszter rendeletileg szabja meg, s ha ezt – részben vagy egészben – nem tudják kifizetni, igényt tarthatnak állami segítségre.³³

Apponyi tervezete szerint az állam szigorúan felügyelte és irányította volna a szabadoktatást, mindenbe lett volna beleszólása, a népakadémiai bizottságok választott tagjai tőle függtek volna (negyedrészüket az állam nevezi ki), az anyagi terheket azonban még a felekezeti jellegű felnőttoktatásban is jórészt a községekre és a városokra hárította volna át. (Arról viszont nem rendelkezett, hogyan teremtsék elő a felnőttoktatás és az analfabéta-kurzusok fedezetét.) A törvényjavaslat azt is tartalmazta, hogy „állami segítségben csak magyar tanítási nyelvű tanfolyamok és sorozatos előadások részesülnek, – de ezek is csak abban az esetben, ha a törvényben előírt követelményeknek megfelelnek, és az illető vármegye népakadémiai bizottsága azt állami segídezésre ajánlja”. Kivételt képezett az 1893-ban alakult, a kormányzat által támogatott Szabad Lyceum – a szervezet népszerű tanfolyamain ugyanis magyar tanárok tartottak előadásokat. A tervezet megemlítette, hogy a különféle társulások, egyesületek és magánosok is szabadon szervezhetnek előadásokat és tanfolyamokat, ezeket azonban az állam felügyeli, a foglalkozásokat bármikor ellenőrizheti, és szükség esetén be is tilthatja.

Az Apponyi-féle felnőttoktatási törvénytervezet ugyan megmaradt a szabadoktatás keretei között, de már erőteljes kormányzati felügyeletet írt elő. Megtárgyalására azonban nem került sor, maga a kultuszminiszter vette le az országgyűlés napirendjéről. „[A]z eddigi vita anyagából nem tartom érettnak a kérdést, [...] hogy t. i. törvényhozásilag rendeztessék-e vagy nem. Én részemről nem nyilatkoztam sem a törvényhozási rendszer mellett, sem pedig ellene” – mondta az Országos Közoktatási Tanács állandó bizottságának 1908. október 15-i ülésén. Az előterjesztés megvitatása is „tisztán kormányzati kérdés, sőt a kormányzati taktika kérdése”.³⁴

Apponyi egyre világosabban látta, hogy a felnőttoktatás mindinkább politikai kérdéssé vált Magyarországon. Álláspontját nem is titkolta a Közoktatási

33 Novák József: *Törekvések a magyar népművelési törvény megalkotására. Előadás a népművelési oktatók és kutatók szombathelyi tanácskozásán*. Budapest, 1967, Népművelés Intézet. Soksz. Stsz.: 17463/67.

34 Az Országos Közoktatási Tanács állandó bizottságának 1908. évi október hó 14-én és 15-én a szabadoktatás országos szervezése tárgyában tartott üléseiben fölvetett jegyzőkönyv. In *A Szabadoktatás Országos Szervezete. Az Országos Közoktatási Tanács kebelében 1907- és 1908-ban folytatott tárgyalások iratai*. Budapest, 1909. Franklin Kiadó, 147–256. p. Idézet 250., 251. p.

Tanácshoz küldött leiratában: „Oly időkben, midőn a politikai tekintetek sürgetik, hogy a közéletben az általános szavazatjog alapján eszközöltessék a részvétel, a közérdek ártalmával tűrhető csak az oly közműveltségi állapot, mely szerint az összes polgári népességből magyar földön csak 51,4% tud írni és olvasni, majdnem fele nem rendelkezik tehát az általánosabb körütekintő tájékozódás leg-
elemibb eszközeivel és végkép egyes merészebb, de kevésbé önzetlen vállalkozó személy közvetlen hatásának van kiszolgáltatva.”³⁵

A kormányzati szerepvállalás előtérbe kerülése, erősödése

A XIX. század utolsó két évtizedében végbement nemzetközi és a hazai ipari fejlődés eredményeként felgyorsult a munkafolyamatok szakosodása, emelkedett a termelési kultúra színvonala. A Wlassics Gyula minisztersége idején,³⁶ 1896-ban megrendezett Második Országos és Egyetemes Tanügyi Kongresszus Társadalmi Nevelési Szakosztálya néven megalakult, az iskolán kívüli népművelés helyzetével foglalkozó bizottsága olyan felnőttoktatási rendszer (állami támogatással történő) megteremtését szorgalmazta, amely nemcsak az ábécé tanítását tűzi ki célul, hanem lehetővé teszi a magasabb szintű, folyamatos és állandó ismeretterjesztést is.

A felnőttoktatás iránti figyelem felerősödését akár kultúrpolitikai előrelépésnek is lehetne tekinteni, hiszen azt jelezte, hogy az ügy túlnőtt a szaktarca, a kultuszminiszter érvényességi körén. A politikai pártok és a politikusok érdeklődésének oka azonban másban rejlett. Mint Európa legtöbb országában, nálunk is egyre hangsúlyosabb követelménnyé vált az általános és titkos választójog bevezetése. Az általános választójogért elsősorban az 1880-ban alakult Magyarországi Általános Munkáspárt (1890-től Magyarországi Szociáldemokrata Párt) küzdött. A Garami Ernő³⁷ által írt 1903. évi pártprogramnak is sarkalatos pontja volt a politikai jogélvezet kiterjesztése. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a választójog demokratizálásának az országházban is voltak hívei. Irányi Dániel, a 48-asok vezetője például már 1872-ben, majd 1891. június 27-én újabb indítvánnyal sürgette a választójog általánossá tételét. A századfordulót követően valamennyi kormány programjában szerepelt a választójogi törvény megalkotása. A törvényalkotás körüli viták kö-

35 Gróf Apponyi Albert vallás- és közoktatásügyi miniszter leirata az Országos Közoktatási Tanácshoz az iskolán kívüli tanítás megszervezése tárgyában. In *A Szabadoktatás Országos Szervezete. Az Országos Közoktatási Tanács kebelében 1907- és 1908-ban folytatott tárgyalások iratai*. Budapest, 1909, Franklin Kiadó, 5–13. p. Idézet 7. p.

36 Wlassics Gyula, br. (1852–1937) jogász, politikus, egyetemi tanár. 1895. január 15.–1903. november 3. között vallás- és közoktatási miniszter.

37 Garami Ernő (1876–1935) szociáldemokrata politikus, 1898–1918 között a *Népszava* főszerkesztője.

zépöntjába mindinkább a felnőttoktatás, különösképpen az analfabetizmus kérdése került.

Tisza István³⁸ miniszterelnök 1905-ben tartott beszédében megkerülhetetlen kormányzati feladatnak tartotta a választójog újraszabályozását. Ugyanakkor arra is felhívta a képviselők figyelmét, hogy „a kevésbé iskolázott, analfabéta tömegek” politikai eszközként való kihasználásának következményei lehetnek. „A kormánynak most kötelessége lesz foglalkozni a választási reformmal. [...] Ez a reform nem képzelhető el másképpen, mint a választók számának növelésével, de egyúttal meg kell, hogy álljon egy olyan határnál, amelynek túllépte azután fölforgatná az ország közviszonyait, amelynek túllépte minden téren [...] mindenek felett a magyar nemzeti politika nagy érdekeit csorbítaná.”³⁹

A kiegyezést követően először az 1848. V. tc., majd az 1874. évi választójogi törvény (XXXIII. tc.) volt hatályos,⁴⁰ amely – a maga idejében korszerűnek és demokratikusnak tekinthető módon – az 1848-as választójogi törvény alapvető rendelkezéseit részben módosítva, néhol kiegészítve ismételte meg. Választásra jogosult volt minden Magyarországon honos (Magyarországon született), 20. életévét betöltött férfi, ha nem állt atyai vagy más gondnoki gyámság alatt; ha nem volt cseléd, ipari tanonc vagy egyéb szolga; ha nem volt ellene folyamatban csőd eljárás, és nem áll fenyték alatt. Katonák (hivatásos és sorkatonák), pénzügyőrök, csendőrök-rendőrök, elítéltek, csőd eljárás alatt állók és azok, akiknek adó tartozásuk volt, nem szavazhattak. (Az adóhátralékosok kizárását később az 1899-es XV. tc. feloldja.)

A 1848-as törvénnyel szemben – amely a választójog megszerzését közvetlenül a ház- vagy földbirtokra, illetőleg a tőkerész utáni jövedelemre alapozta – az 1874-es törvény a censusok megállapításakor nagyrészt az adóalapot és a kivetett adókat vette figyelembe, a földtulajdon mellett megfelelő nagyságú föld-, ház- és jövedelemadóval is szavazati joghoz lehetett jutni. A vagyoncensusok közül a földbirtok volt a legfontosabb.⁴¹

38 Tisza István, gr. (1861–1918) politikus, a 67-es irányzat következetes képviselője. Két ízben volt miniszterelnök (1903. november 3.–1905. június 18., 1913. június 10.–1917. június 15.).

39 Tisza István programbeszéde. *Budapesti Hírlap*, 1905. 9. sz. I. 9.

40 Választójog. <http://hu.wikipedia.org/wiki/V%C3%A1laszt%C3%B3jog> – Letöltve: 2012. 01. 02.

41 Földcensus: a feltétel városokban (törvényhatósági joggal felruházott és rendezett tanácsú településeken) olyan föld, melyre 16 forint tiszta jövedelem után rótták ki az adót. Vidéken (nagy- és kisközségekben) az egynegyed úrbéri értelemben vett telek után fizetett földadó jelentette a földcenzust.

Házcensus: az értékcensus helyébe (1848-ban azok választhattak, akiknek tulajdonában háromszáz ezüst forint értékű ház volt) az ország minden városában a három lakrészü és házadó alá eső ház censusát helyezte.

Adócensus: akik sem a föld, sem a házcensus alsó értékét nem tudták elérni, választójogot

A századfordulóra mind erősebb lett a választójog kiszélesítésének, illetve az általános választójog megteremtésének az igénye. Az 1874. évi választójogi törvény megváltoztatását, korszerűsítését azonban – a nemzetközi tendenciák mellett – a hazai társadalmi valóság két konkrét, egymást keresztező tényezője is befolyásolta. Az egyik a Magyarországon élő nagy lélekszámú és különféle nemzetiség, a másik az analfabéták csökkenő, de még mindig igen jelentős tömege. Magyarország lakosainak száma az 1910-es népszámlás szerint 20 886 487, az egy négyzetkilométerre eső lélekszám átlaga 64,2 fő volt. Az ország az európai államok közt lélekszámát tekintve a hetedik, a népsűrűség szempontjából pedig a kilencedik helyet foglalta el.

Magyarország lakosságának nemzetiség szerinti megoszlása 1910 végén

Nemzetiség	Lélekszám	A lakosság %-a
Magyar	10 050 575	48,1
Román	2 949 032	14,1
Német/szász	2 037 435	9,8
Szlovák/tót	1 967 970	9,4
Horvát	1 833 162	8,8
Szerb	1 106 471	5,3
Rutén	472 587	2,3
Egyéb	469 255	2,2
Összesen	20 886 487	100

A magukat magyarnak vallók többsége a Nagyalföld északi és középső részén, a Dunántúlon, a Kisalföldön és Erdély keleti részén, a Székelyföldön élt, de számosan éltek Erdély más vidékein, a városokban és a nemzetiségi által lakott területeken is.

Az ország lakosságának vallási megoszlása is sokféleséget tükrözött. A legnagyobb lélekszámot a római katolikusok képviselték (a horvátok, olaszok szinte

szerezhettek a jövedelemadójuk alapján. Itt alapvető feltétel a 105 forint adóköteles évi jövedelem kimutatása volt, ennek alapján a kereskedők, gyárosok és a városi kézművesek választójogot kaptak. Községekben a kézműveseknek egy segéd után fizetett jövedelmi adót kellett igazolniuk.

Szellemi cenzus: a megfelelő ún. szellemi cenzussal rendelkezőktől sem vagyont, sem jövedelmet, sem adófizetést nem kívánt meg a törvény. Ide tartoztak az Akadémia tagjai, a kinevezett tanárok, tanítók, a kisdédóvók, orvosok, gyógyszerészek, okleveles gazdák, mérnökök, jegyzők, a hivatalosan alkalmazott lelkészek és segédlelkészek. Ebből a kategóriából került ki a választók 7–8%-a.

kivétel nélkül katolikusok voltak, de a magyarok, a németek/szászok és a szlovákok/tótok mintegy fele szintén ide tartozott), számuk meghaladta a tízmilliót. A görög katolikusok száma 2 025 508 (9,7%). A református egyház hívei alapvetően magyarok közül kerültek ki. A 2 621 229 (12,5%) református többsége a korabeli szóhasználatnál a Dunamelléki, Dunántúli, Tiszáninneni, Tiszántúli és Erdélyi egyházkerületekben élt. Az ágostai evangélikus egyház hívei többnyire szlovákok/tótok, németek és kisebb mértékben magyarok voltak, számuk 1 340 143 (6,1%). A görögkeleti egyház hívei elsősorban a románok és szerbek közül kerültek ki. A két részre szakadt egyház görögkeleti szerb és görögkeleti román híveinek létszáma mintegy 2 987 162 volt. Az unitáriusok főleg Erdélyben éltek, számuk 74 274 (0,4%). Az izraeliták az országban szétszórtan, többnyire a fővárosban és az északkeleti megyék városaiban laktak, számuk 932 458 (4,5%) volt.⁴²

A XX. század első éveiben az írni-olvasni nem tudók aránya a népesség életkora és etnikai hovatartozása szerint egyaránt nagy változatosságot mutatott.

A 15 évesnél idősebb, írni-olvasni nem tudó népesség aránya anyanyelv és életkor szerint, 1900 (%)

Nemzetiség	Korcsoport						
	15–19	20–29	30–39	40–49	50–59	60–69	70–
Magyar	12,1	13,0	19,1	25,1	29,6	38,2	44,8
Német	8,3	8,2	12,0	14,8	17,3	22,7	28,6
Szlovák	18,2	19,8	25,7	33,5	41,9	56,1	66,5
Román	59,0	60,5	68,8	75,8	81,2	87,4	91,8
Rutén	68,2	75,1	83,4	86,6	90,2	94,7	95,8
Horvát	15,8	18,5	26,0	32,2	40,1	58,4	68,5
Szerb	30,7	34,0	40,0	47,2	55,6	67,5	74,0
Egyéb	33,4	33,7	39,6	48,1	51,5	59,8	64,7
Együtt	25,1	28,2	38,1	46,1	52,9	61,2	67,0

Forrás: mek.niif.hu/02100/02185/html/171.html – Letöltve: 2011. II. 18.

Az 1874-es választójogi törvény módosítására tett első komolyabb kísérlet Kristóffy József⁴³ nevéhez fűződött. 1905. december 16-án kelt törvényjavaslat-tervezete a 24. életévüket betöltött, írni-olvasni tudó férfi polgárokat kívánta választójoghoz juttatni, amivel az addig választásra jogosultak (6,2%) számát

42 Kiss Lajos: *Magyarország történelme*. Debrecen, 1918, Hegedűs és Sándor Könyvkiadóhivatala, 286–287. p.

43 Kristóffy József (1875–1928) politikus a „parlamenten kívüli” Fejérváry-kormány (1905. június 18.–1906. április 8.) belügyminisztere volt.

megdupláztta volna. A szabadelvű Kristóffy javaslata a szociáldemokratákhoz mint parlamenten kívüli tömegpárthoz való közeledés része volt.

A következő törvénymódosítást ifj. Andrássy Gyula⁴⁴ belügyminiszter kezdeményezte. 1908-ban előterjesztett javaslata szerint – belga mintára – plurális választójogot vezetett volna be. Vagyoni és műveltségi cenzusokhoz kötötte volna a kettős, illetve hármas szavazattal rendelkező választókat, ugyanakkor a választójogot a cenzusoknak meg nem felelő, írni-olvasni tudó, 24. életévüket betöltött férfiakra általában kiterjesztette volna (egy szavazattal), sőt az analfabétáknak is biztosította volna a szavazás lehetőségét oly módon, hogy ők „ösválasztóként” tízen választhattak volna egy választási megbízottat (elektort), azaz szavazatuk 1/10-et ért volna. Bár a javaslat ezzel 2,6 millióra növelte volna a választásra jogosultak számát, a pluralitás miatt minden oldalról komoly támadások érték, és végül Andrássy a visszavonása mellett döntött.

Magyarországon 1910-ben a hat éven felüli népesség 33,3%-a volt analfabéta. Laky Dezső⁴⁵ tanulmányában a hazai állapotot összevetette az európai országok hasonló mutatóival.⁴⁶

Az analfabéták aránya egyes európai országokban, 1900, 1910 (%)

Ország	A népességből analfabéta	1900	1910
Ausztria	6 éven felüliek közül	23,8	16,5
Belgium	5 éven felüliek közül	31,9	25,2
Bulgária	5 éven felüliek közül	72,1	67,4
Franciaország	5 éven felüliek közül	17,4	12,7
Írország	5 éven felüliek közül	13,7	12,2
Görögország	5 éven felüliek közül	–	60,7
Olaszország	6 éven felüliek közül	48,5	37,5
Portugália	5 éven felüliek közül	75,9	71,2
Románia	7 éven felüliek közül	78,0	60,8
E. Oroszország	4 éven felüliek közül	73,2	–
Finnország	5 éven felüliek közül	7,0	7,2
Szerbia	6 éven felüliek közül	79,7	–

44 Andrássy Gyula, gr., ifj. (1860–1929) politikus, 1906. április 8.–1910. január 17. között belügyminiszter, 1918-ban a Monarchia utolsó közös külügyminisztere.

45 Laky Dezső (1887–1962) statisztikus, gazdaságpolitikus, egyetemi tanár.

46 Laky Dezső: Adalékok Magyarország kulturális viszonyainak újabtkorifejlődéséhez. In Magyary Zoltán (szerk.): *A magyar tudománypolitika alapvetése*. Budapest, 1927, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 21–46. p

Az általa forrásként használt *Annuaire international de statistique* kimutatásában ugyan nem szerepelt Anglia, Németország, Svédország vagy Hollandia, Laky azonban megjegyezte, hogy a besorozott német katonák közül 1910-ben csupán 0,03%, Hollandiában pedig csak 1,0% nem tudott nem tudott sem írni, sem olvasni.

Az 1910-es évek második felében már egyre nyomasztóbb követelményként fogalmazódott meg a választójogi törvény módosítása. A nemzetközi, európai tendenciák nyomán és nyomására Lukács László⁴⁷ miniszterelnök 1912 decemberében terjesztette az országgyűlés elé választójogi törvényjavaslatát. A javaslat szerint a népiskolát elvégzett önálló iparosok és kereskedők, továbbá a 20 korona adót fizető vagy nyolc hold földdel rendelkező írni és olvasni tudó, és a 40 korona adót fizető vagy tizenhat hold földet birtokló analfabéta felnőtt férfiak kaptak volna szavazati jogot.⁴⁸ A szavazók száma így országosan 74%-kal, Erdélyben pedig 140%-kal (ezen belül az erdélyi magyar választóké 101, a németeké 183, a románoké pedig 195%-kal) nőtt volna. Noha a javaslat országos szinten biztosította volna a magyar választók relatív többségét, az erdélyi birtokokkal rendelkező Bethlen István⁴⁹ tiltakozott ellene. A magyar lakosság választójogának kiterjesztését nem ellenezte, fő kifogása az volt, hogy a javaslat nem differenciál a magyarság és a nemzetiségi lakosság között. Részletes számításokkal bizonyította, hogy a javaslat törvénné válása esetén Erdély magyar választói többségű megyéinek száma kilencről hatra csökken, a román többségű megyéké viszont kettőről hatra emelkedik majd. Sőt – véleménye szerint – még nagyobb változásokkal kell számolni, mert az analfabetizmus román lakosságon belüli aránya (1910-ben 67%) rohamosan csökkenni fog, és ezt a magyarság és a szászág műveltségi szintjének emelkedése (az analfabéták 28, illetve 8%-os aránya mellett) egyáltalán nem tudja ellensúlyozni. A választójogi törvénytervezet Erdély magyarságát kiszolgáltatná a nemzetiségeknek, s lehetővé tenné, hogy „Erdély magyarsága majorizáltassék a románok által”. Bethlen a legheylesebbnek azt tartotta volna, ha az új törvény – Andrassy 1908-as tervezetéhez hasonlóan – plurális jelleggel készülne el. Javasolta, hogy azokban a megyékben, amelyekben a 24 éven felüli férfi lakosság 50%-a nem végezte el a négy elemi (a tizenöt erdélyi megyéből tehát tízben), a választójog általános feltétele ne az írni és olvasni tudás, hanem a négy elemi elvégzése legyen.⁵⁰ A javaslat vitájában Tisza István úgy vélekedett, hogy „maga az a tény [...], hogy valaki valameny-

47 Lukács László (1850–1932) politikus, pénzügyminiszter, 1912. április 22.–1913. június 10. között miniszterelnök.

48 Pölöskei Ferenc: *Kormányzati politika és parlamenti ellenzék 1910–1914*. Budapest, 1970, Akadémiai, 148. p.

49 Bethlen István, gr. (1874–1946) nagybirtokos, politikus, 1921. április 14.–1931. augusztus 24. között miniszterelnök, rendeletileg szűkítette a választójogot.

50 Bethlen István gróf: *A választójog reformja és Erdély, I–II. Magyar Hírlap*, 1913. február 11. és 12.

nyire képes írni és olvasni, egyáltalában nem nyújt garanciát, hogy az illető a műveltségének és ítélőképességnek azzal a minimumával rendelkezik, amely politikai jogok észszerű gyakorlásához mellőzhetetlenül szükséges [...]. Hiszen mi sem könnyebb, mint a még el nem aggott férfiak nagy részét megtanítani az írás-olvasásnak [...] számba jövő szerény mértékére. A legnagyobb eréllyel fognak e föladathoz látni éppen a legveszélyesebb körök, a szervezett, felekezeti, nemzetiségi és osztályharc intézői. Tömegesen fog éppen a legaggályosabb választók száma szaporodni s arra fogunk ébredni, ha nem az első, hát a második általános választás alkalmával, hogy halomra dől az írás-olvasás kritériumában keresett minden garancia.”⁵¹

Lukács választójogi törvényjavaslatának vitájáról az ellenzék – Apponyi Albert vezetésével – kivonult. Az ellenzék egyik vezéralakja, Vázsonyi Vilmos⁵² 1913. január 21-én Aradon a következőket mondta: „A mi választójogi küzdelmünk Magyarországon nem a konzervatív irány küzdelme a radikális irány ellen, mert hiszen a Kristóffy-féle javaslat szerint is kimaradt volna a polgárok sorából 1,272,000 huszonnégy éven felüli magyar férfi, aki a javaslat előterjesztésének idejében nem tudott írni és olvasni. Hiszen az egyesült ellenzék tervezete szerint 2,400.000 volna a választók száma és még így is, tehát a már körülbelül 4,521.000-et kitévő huszonnégy éven felüli férfiak sorából még mindig kimaradna a választók közül 1,851.000. Hát, tisztelt uraim, [...] nem arról az általános, egyenlő és titkos választói jogról van szó, amely már diadalmasan végigjárt egész Európán, meghódította [...] Ausztriát is.”⁵³

A kormányzati többség által 1913. január 21-én elfogadott XIV. tc. továbbra is korlátozott, és még mindig csak a férfiakra kiterjesztett választójogot irányzott elő. A törvény értelmében választhattak

azon analfabéták, akik legalább 40 korona adót fizetnek, vagy legalább 16 hold földbirtokkal rendelkeznek;

azon írni-olvasni tudók, akik 20 korona adót fizetnek, vagy 8 hold földbirtokkal rendelkeznek;

azon iskolázottak, akik a népiskola hatodik osztályát elvégezték és legalább 30 évesek, valamint önálló iparosok-kereskedők, vagy már adót fizetnek;

azon iskolázottak, akik középiskolát végeztek, és legalább 24 évesek.

Az 1913. évi XIV. törvény volt az első, amely már részben titkossá tette a választást, előírva, hogy Budapesten és a törvényhatósági jogú városokban titkos, az ország többi részén nyílt választásokat kell tartani.

51 *Gróf Tisza István összes munkái. I. Tanulmányok és értekezések. II. Naplószerű feljegyzések.* Budapest, 1928, Franklin Társulat, I. 222–223. p.

52 Vázsonyi Vilmos (1868–1926) ügyvéd, politikus.

53 *Vázsonyi Vilmos beszédei és írásai I–II.* Budapest, 1927, Országos Vázsonyi Emlékbizottság kiadása, I. 498. p.

A törvényt azonban nem alkalmazták, mert az országgyűlés a háború alatt meghosszabbította a képviselők mandátumát. A törvényi szabályozás igénye viszont felerősödött. IV. Károly április 28-án királyi kéziratot intézett Tisza Istvánhoz, amelyben arra kérte, hogy új törvényjavaslatot készítsen el és terjesszen elő. Tisza, aki választójogi törvényjavaslatát nem volt hajlandó abban a szellemben előterjeszteni, ahogy azt a királyi kézirat megjelölte, 1917. május 23-án beadta lemondását.⁵⁴ A parlamenti (és parlamenten kívüli) ellenzék – a Károlyi-féle Függetlenségi és 48-as Párt, az Országos Radikális Párt és a Polgári Demokrata Párt – úgy döntött, hogy a nézetkülönbségeket félretéve választójogi blokkban egyesül az új törvény megalkotása érdekében. Az 1917. június 6-án megalakult blokk ülésén Vázsonyi Vilmos alelnök megfogalmazta a feladatokat, a célt, továbbá a követelést, hogy olyan kormány alakuljon, amely a választójog „gyökeres reformján” munkálkodik.

A király 1917. június 15-én Esterházy Móricot bízta meg kormányalakítással,⁵⁵ aki vállalta az általános és titkos választójogról szóló törvény megalkotását. A választójog előkészítésével megbízott tárca nélküli miniszter Vázsonyi Vilmos lett,⁵⁶ és elkészítette reformtervezetét, amely választójogi korhatárt (ismét) a 24. életévre szállította le. Tizenegy pontban összefoglalt javaslata tartalmazta, hogy:

„[...]”

2. A korhatáron kívül a választójog gyakorlásának általános kelléke az írni és olvasni tudás.
3. Az írás-olvasástudásnak igazolása nem kívántatik meg mindazoknál, akik elvégezték az elemi iskola hat osztályát. Megjegyeztetik, hogy pozitív kilátás van arra, hogy a hat elemi osztály helyett négy elemi osztály fog koncepciótani. Akik tehát ezen elemi iskolai képzettséget igazolják, azok – természetesen a korhatár szerint – minden egyéb jogcím nélkül választók.
4. Az írás és olvasás tudásának igazolása nem kívántatik meg továbbá, tehát minden egyéb jogcím igazolása nélkül választók az iparigazolványos önálló iparosok, kereskedők, stb.
5. Az írni-olvasni tudás igazolása nem kívántatik meg éppúgy, mint fentebb s így minden egyéb jogcím igazolása nélkül választók az ipari munkások,

54 A német birodalmi gyűlés választójoga, még Bismarck alkotása, sokkal demokratikusabb volt, mint Tisza 1913. évi választójogi törvénye, és a király úgy látta, hogy a demokratikus haladásban Magyarország sem maradhat el. Lásd *Vázsonyi Vilmos beszédei és írásai I–II*. Budapest, 1927, Országos Vázsonyi Emlékbizottság kiadása, II. 82. p.

55 Esterházy Móric, gr. (1881–1960) nagybirtokos, politikus, 1917. június 15.–1917. augusztus 20-ig miniszterelnök.

56 Vázsonyi Vilmos zsidó származású volt. Miniszteri kinevezése világszenzációnak számított. Nemcsak itthon jelentette a demokratikus eszmék diadalát, de világszerte Magyarország demokratikus megújódása bizonyosságának tekintették.

amennyiben betegsegélyező pénztáraknak, bányatársládáknak,⁵⁷ vállalati pénztáraknak és hasonlóknak bizonyos időn keresztül tagjai, vagy pedig igazolják egyéb elfogadható módon, hogy állandó ipari munkások.

6. Választók az úgynevezett Károly-keresztesek, ezeknek nem kell bizonyítani az írást-olvasást.

7. Az írás-olvasás igazolása nélkül választók mindazok, akik a hadseregben al-tiszti rendfokozatot értek el.

[...]

II. A nők választójogára nézve elvi akadály nincs, de tényleges megvalósításának formája még nem forrott ki. A kérdés elintézésének nehézsége az, hogy a nők választójogát nem lehet kizárólag a magasabb műveltséghez, diplomához kötni, mert így antidemokratikusan hatna [...]. Anélkül, hogy erre kötelező ígéret történt volna, szóban forgott az a gondolat, vajjon nem lehetne-e az elesett harcosok családfenntartó özvegyeinek választójogát, a harcosok választójogának mintegy pandantjául és azoknak a nőknek választójogát megteremteni, akik a háborúban tettek szolgálatot.”⁵⁸

Esterházy Móric betegségére hivatkozva 1917. augusztus 20-án lemondott. A király 1917. augusztus 23-án Wekerle Sándort bízta meg a kormányalakítással.⁵⁹ Vázsonyi 1918. január 25-ig tárca nélküli miniszterként, majd 1918. május 8-ig igazságügy-miniszterként vett részt a harmadik Wekerle-kormány munkájában.

Vázsonyi választójogi törvénytervezete hosszú, éles vitát váltott ki az országgyűlésben (a képviselőházi vita 1918. június 25-től július 19-ig tartott). A nézetkülönbségek az írni-olvasni vagy a *magyarul* írni-olvasni tudás kérdése körül csúcsosodtak ki. Tisza István, aki ugyan lemondott a miniszterelnökségről, és 1917. augusztus 10-én frontszolgálatra vonult, elszántságát és akaraterejét demonstrálva – mint az országgyűlés többségét adó Nemzeti Munkapárt elnöke – rendszeresen részt vett az üléseken. Tisza és Vázsonyi között gyakorta bontakozott ki vita. Különösen figyelemre méltó volt az, amely országgyűlés 1918. július 11-i ülésén hangzott el.

57 A veszélyes foglalkozást űző bányászok már a XV. század végén létrehozták az első önszegélyező pénztárakat, az úgynevezett bányatársládákat. Bevételeik a dolgozók és a munkáltatók együttes befizetéseiből állt össze.

58 Vázsonyi (1927) i. m. II. A törvényjavaslat a 147–166. oldalon olvasható. Az 1913. évi XIV. tc. a középiskolát (vagy ennek megfelelő végzettséget) szerettek kivételével a 30. életévben jelölte meg a választói korhatárt).

59 Wekerle Sándor (1848–1921) politikus, pénzügyminiszter (1889–95, 1906–10, 1917–18), miniszterelnök (1892. november 17.–1895. január 14., 1906. április 8.–1910. január 17., 1917. augusztus 20.–1918. október 30.), az első polgári származású magyar kormányfő. Az MTA tagja.

„*Vázsonyi Vilmos*: [...] Először is lesznek bátor felolvasni gróf *Tisza István* igen tisztelt képviselő úrnak 1913 márczius 6-án tartott képviselőházi beszédének egy részét, melyben a magyar írás-olvasás általános kellékéről a következőket méltóztatott mondani: (*Olvassa*) »A magyar nemzet a választójog megalkotása terén sem hagyhatja el a teljes egyenjogúság nemes bázisát. Nem állíthat fel a cenzusban különbségeket országrészek szerint« – mint megtörtént – »és nem alkothat olyan dispoziciókat, amelyek a politikai érvényesüléstől megfosztják e hazának nem magyar ajkú polgárait. Épp ezért nem is lehetnék soha híve annak az álláspontnak, amely a választói jog gyakorlását a magyarul írni és olvasni tudástól teszi függővé.« (*Zaj a jobboldalon. Házelnök csenget*) »Én óhajtom, hogy ez ország minden polgára megtanuljon magyarul írni és olvasni. Nem mintha ezzel magyarosítani akarnék, bocsánat a kifejezésért, majdnem együgyű illúzióknak tartom, ha valaki azt hiszi, hogy magyarosított azáltal, hogy megtanította a haza nem magyar ajkú polgárait írni és olvasni.«

Gróf Tisza István: Természetes!

Vázsonyi Vilmos: »Sok tekintetben talán' még ellenkező célt érünk el ezzel, mert erősítjük őket a kultúra terén és szerintem a kulturális fok emelkedése a nemzeti érzésnek emelkedésével jár. Én tehát azt tartom, hogy igen végzetes hiba volna bárkinek ettől a magyarosodást remélni és hiba volna [...] féltetni ettől a nemzetiségeket.«⁶⁰

Bethlen István statisztikai adatok felsorakoztatásával támadta Vázsonyi törvényjavaslatát. Érdeemes hosszabban is idézni a felszólalásból.

„Meggyőződéseim szerint – mondta Bethlen – az egyéb írni és olvasni tudóknak adott választói jogcím az alacsonyabb kultúrának és elsősorban a nemzetiségeknek adott előnyt, amit vagyok bátor a következő számadatokkal bizonyítani. (*Halljuk! Halljuk!*) Az egész országban feltalálható ú. n. egyéb írni és olvasni tudók 13%-át teszik ki az összes írni és olvasni tudóknak, tehát azoknak, akik elemi iskolát, annak négy vagy hat osztályát végezték. Ha ezt a számot, amely egy átlagszám, felbontjuk nemzetiségek szerint, azt látom, hogy az egyéb írni és olvasni tudók között a magyarság szerepel 11%-kal, az oláhok azonban 30%-kal, a rutének 14%-kal, ami annyit jelent, hogy miután az egyéb írni és olvasni tudók minden szelekció nélkül, a magyar államnyelv szelekciója nélkül kerülnek bele a választójogba, a nemzetiségek nagyobb számban, sokkal alacsonyabb kultúrfok mellett is juthatnak ehhez a joghoz, mint a magyarság.

Ha ennek a ténynek vármegyénkénti alakulását nézem, akkor azt látom, hogy pl. itt Budapesten az egyéb írni és olvasni tudók aránya csak 4,2%, Sopron

60 *Képviselőházi Napló 1910–1915. XL. köt. 808. országos gyűlés, 1918. július 11.* Erről részletesen lásd T. Kiss Tamás: Az analfabetizmus elleni küzdelem Magyarországon az 1920-as években. *Apáczai Csere János Tanítóképző Főiskola Évkönyve 1998/99.* Szerk. Kovátsné Németh Mária. Győr, 1999, Apáczai Csere János Tanítóképző Főiskola, 96–110. p.

városában 2,7%, Mosón megyében 4,3%, Veszprém megyében 4,7%, Győr megyében 7,2%. Ezzel szemben az elsősorban nemzetiségek által lakott területen, pl. Szolnok megyében, az egyéb írni és olvasni tudók az összes írni és olvasni tudók számának 44,3%-át teszik ki, Alsó-Fehér megyében 30,6%-át, Hunyad megyében 30,5%-át. Kolozs megyében 27,6%-át. Beszterce-Naszód megyében 21,2%-át. Torda-Aranyos megyében 30,1%-át. Kiskölküllő megyében 20%-át. Arad megyében 22,5%-át. Krassó-Szörény megyében 22,2%-át. Máramaros megyében 31,5%-át. Szilágy megyében 22,2%-át. Ugocsa megyében 31,2%-át. Ezzel, azt hiszem bizonyítottam – folytatta Bethlen –, hogy ezeken a területeken az egyéb írni és olvasni tudók sokkal nagyobb számban lévén képviselve, éppen a nemzetiségek között, a nekik juttatott jogcím olyan, amely elsősorban a nemzetiségeknek kedvez és pedig alacsonyabb kultúra révén, mert én azt hiszem, hogy azok, akik semmiféle elemi iskolát nem végeztek, ha nem valamilyen úton-módon véletlenül írni és olvasni megtanultak, nem képviselhetnek olyan kultúrfofot, mint azok, akik négy-hat elemi iskolát végeztek.”

Bethlen úgy vélte, ha az analfabéták ilyen-olyan kurzusokon megtanulnak írni és olvasni, akkor a törvényjavaslat mintegy 80%-ukat eresztette volna be a választók közé. Figyelmeztette a képviselőket: „A királyhágóntúli részekben a javaslat szerint összesen 324.000 analfabéta van, ezek között 64.000 magyar, 4400 német és 24.600 román. Ezekből ma már választó összesen 16.400, magyar 6400, német 300, oláh 9521. Ha ezeket levonom az analfabéták összes számából, akkor marad olyan analfabéta, aki Erdélyben választójoghoz még ezentúl juthat: 308.000. Ebből magyar 57.000, német 4174, oláh 236.648. A bizottsági javaslat szerint szembeállítva a két számot, volna tehát 132.000 magyar választó, szemben 57.000 magyar analfabétával és lenne 83.000 oláh választó, szemben 236.000 oláh analfabétával.”⁶¹

Bethlen tehát a statisztikai adatok segítségével, az ország 1910-es iskolázottsági térképe alapján próbált érvelni. Arra hívta fel a képviselők figyelmét, hogy nyugatról kelet felé haladva szembetűnő a népesség – és ezen belül a magyar ajkú lakosság – létszámához viszonyított analfabéták növekvő aránya. Ugyanakkor hangot adott annak a közvélekedésnek is, amely tulajdonképpen mindig erősen megkérdőjelezte az analfabéta-kurzusok értékét. Kimondatlanul bár, de utalt rá, hogy számok inkább „statisztikai adatok”, semmint az analfabéta-kurzusok valós eredményeit tükröző mutatók. Az erdélyi politikus úgy látta, a magyar politikai érdek azt kívánja, hogy különbséget tegyenek a magyarországi analfabéták között aszerint, hogy milyen nemzetiségűek.

Korszerű és figyelemre méltó volt a Vázsonyi-féle törvényjavaslatban a nők választójogának elismertetésére irányuló törekvés. A nők művelődési jogainak elfogadtatása szorosan kötődött a korabeli emancipációs küzdelmekhez, sőt azok

61 *Bethlen István gróf beszédei és írásai. Első kötet. Válogatott beszédei.* Budapest, 1933, Genius Könyvkiadó Rt., 148–149. p.

egyik területét jelentette. Magyarországon csakúgy, mint a világ más részein, a nők előbb kaptak jogot az intézményes tanulási formákhoz, mint politikai téren. A nők korabeli magyarországi műveltségi viszonyaira bizonyos mértékben a népszámlálások írni-olvasni tudó népességre vonatkozó statisztikáiból lehet következtetni. Az adatok alapján 1870-ben a nők 25,01, 1880-ban 35,81, 1890-ben pedig 46,49%-a tudott olvasni és írni, más kimutatás szerint Magyarországon (Horvátország és Szlavónia nélkül) 1880-ban 30,1, 1890-ben 39,0, 1900-ban pedig 46,7%-uk. Az 1910-es népszámlálási kimutatás ugyanezeket az adatokat tartalmazta, kiegészítve az újonnan kapott 54,4%-os adattal.⁶²

Wekerle nehéz helyzetbe került. A törvényjavaslat elfogadása csak a parlamenti többséget képező, Tisza István vezette Nemzeti Munkapárt segítségével volt lehetséges. A törvényjavaslat vitája végül is kompromisszummal zárult. Wekerle védte az eredeti változatot, Bethlen a saját elképzeléséhez ragaszkodott. Tisza István hozzájárult, hogy a választójogi törvény alapjocíme csak az írás-olvasás tudása legyen. Wekerle a május 7-én megtartott minisztertanácsban még arra az álláspontra helyezkedett, hogy elfogadja Tisza javaslatát, a műveltségi census felemelését négy elemiről hat elemire. (Megjegyzendő, hogy a népesség túlnyomó többsége csupán a négy elemet végezte el.) A törvényjavaslatot végül erősen módosított formában szavazta meg az országgyűlés. Az új törvény (1918. XVII. tc.) azonban – melynek értelmében a választójoggal rendelkezők száma az eredeti előterjesztéshez képest közel egymillióval, azaz 3,6 millióról mintegy 2,7 millióra csökkent⁶³ – a forradalmak miatt nem lépett hatályba.

A világháború befejezését követően az országgyűlés (Nagy Nemzeti Tanács) felhatalmazása alapján 1918. november 23-án a Károlyi-kormány⁶⁴ „I. néptörvényként” tette közzé a maga választójogi rendeletét, feltételezve, hogy haladó

62 Dinamikus viszonyszámokat számítva az látszik, hogy 1880–90 között jelentősebb volt az írni-olvasni tudók nők arányának emelkedése, mint a későbbi évtizedekben. A korabeli adatokat nehéz összevetni, a nemzetközi összehasonlításokat pedig meglehetősen óvatossággal lehet kezelni, ugyanis mindenütt 1. más időpontban, 2. más mutatók alapján és 3. más népességrészekre vonatkozóan készítettek adatfelvételeket, amelyek csak tendenciák megállapítására használhatók. Például a párizsi kamara szerint 1860–67 között a francia nők 57%-a tudott írni. Belgiumban ebben az évtizedben 3 analfabéta férfira 5 analfabéta nő jutott; Oroszországban 1897-ben a 10 évnél idősebb nők 12,4, a férfiak 35,7%-a volt írni-olvasni tudó. A nyugat-európai adatokkal összevetve a magyarországi nők a XIX. század második felében műveltség tekintetében mintha „hátrányban” lettek volna. <http://iqdepo.hu/dimenzio/21/21-05-01.html> – Letöltve: 2011. 11. 18.

63 A választójog a bizottságban. *Budapesti Hírlap*, 1918. május 16.

64 Károlyi Mihály, gr. (1875–1955) nagybirtokos, politikus. Miniszterelnök (1918. október 31.–1919.január 11.). 1919. január 11-től az 1918. november 16-án kikiáltott Magyar Népköztársaság ideiglenes elnöke. Március 21-én minden tisztségéről lemondott.

szellemiségét a békekötés során a győztes hatalmak figyelembe veszik. A rendelet elvileg és lényegében általános, titkos, egyenlő és közvetlen választójogot biztosított, amely kiterjedt a nőkre is, jóllehet megkülönböztetést tett a két nem között (a férfiaknak 21, a nőknek csak 24 éves koruktól adott választójogot, és a nőktől megkövetelte az írni-olvasni tudást is). Az 1918-as I. néptörvény jelentős lépésnek számított, mivel tartalmazta a titkos választáshoz való jogot is, bár ennek alapján egyetlen választást sem tartottak.

A különféle belpolitikai manőverek következtében hatalomra került kommunisták kikiáltotta Tanácsköztársaság 1919. augusztusi bukása után, november 17-én új választási jogszabály született. Friedrich István kormánya⁶⁵ új rendeletet alkotott, melyet a Huszár Károly-féle kormány⁶⁶ 5985/1919. sz. rendelete alapján változtatott meg. Huszár az antant kifejezett kérésére általános, egyenlő és titkos választójogot vezetett be. A rendelet – mely számos tekintetben tükrözte az 1918-as I. néptörvényt – kimondta az általános, egyenlő és titkos választójogot, eszerint minden Magyarországon született, 24. életévét betöltött férfi, aki legalább hat éve magyar állampolgár, és legalább fél éve ugyanabban a községben lakik, ott lakással rendelkezik, választópolgárnak minősült. Ugyanakkor a nők számára a férfiakra vonatkozó feltételek mellett előírta az írni-olvasni tudást is. A Friedrich-kormány rendelete alapján tartották meg 1920 januárjában az ún. „nemzetgyűlési választásokat” (a főrendiház megszűnésével az országgyűlést átmenetileg – a felsőház 1926. évi visszaállításáig – nemzetgyűlésre nevezték át). A választáson több mint hárommillió választópolgár szavazhatott, és ekkor járultak először az urnához parlamenti választásokon nők Magyarországon.

Az állami szerepvállalás intenzívvé válása

A dualizmus időszakának társadalmi törekvései nyomán és a kormányzati erőfeszítések következtében Magyarországon jelentősen csökkent az analfabéták száma. Az írni és olvasni tudás mint politikai probléma azonban az első világháborút lezáró, 1920. június 4-én aláírt és a magyar jogrendszerben az 1921. évi XXXIII. törvénycikkkel beiktatott trianoni békediktátum után is napirenden maradt, sőt felerősödött.

Az 1920. évi népszámlálás szerint az ország lakosságának 15,2%-a volt analfabéta.⁶⁷

65 Friedrich István (1883–1951) politikus, miniszterelnökségét (1919. augusztus 7.–1919. november 24.) sem Horthy Miklós, sem az antant nem ismerte el.

66 Huszár Károly (1882–1941) keresztényszocialista politikus, az antant által is elismert ún. koncentrációs (minden jelentős pártot tömörítő) kormány miniszterelnöke (1919. november 24.–1920. március 15.).

67 *Közművelődés*, 1924. I. évf. 1–2. sz. 68. p.

Analfabéták aránya a lakosság körében, 1920

Vármegye	%	Vármegye	%
Szabolcs	29,0	Szatmár	26,1
Arad	25,6	Csongrád	24,4
Bereg	21,6	Torontál	21,1
Heves	20,9	Bács-Bodrog	20,8
Jász-Nagykun-Szolnok	20,5	Zemplén	19,9
Hajdú	19,8	Csanád	19,3
Ung	18,6	Bihar	18,35
Nógrád	17,8	Borsod	17,6
Abaúj	17,45	Zala	16,7
Pest-Pilis-Solt-Kiskun	15,9	Békés	14,1
Fejér	14,6	Somogy	14,8
Tolna	13,3	Hont	13,7
Baranya	13,8	Gömör-Kishont	12,1
Esztergom	12,0	Veszprém	11,6
Győr	11,3	Komárom	11,2
Vas	9,8	Moson	9,5
Sopron	8,1	Budapest	5,3

A népszámlálási adatok azt mutatták, hogy a 12–19 évesek 6,6, a 20–39 évesek 17,8, a 60. életéven felüliek 35,4%-a analfabéta. A statisztika arra is ráirányította a figyelmet, hogy az analfabetizmus szorosan összefügg a társadalom általános gazdasági és műveltségi szerkezetével. A vallási felekezethez tartozás szerint az országos számarányoknál nagyobb számú analfabétát mutattak a görög katolikusok, akik a lakosság 2,2, az analfabétáknak azonban a 4,2%-át, valamint a római katolikusok, akik 63,9%-os lélekarány mellett az analfabéták 68,6%-át ölelték fel. Középen helyezkedtek el a reformátusok, 21,0%-os arányszám mellett 19,5% analfabétával, amíg az evangélikusok 6,2%-os lélekarányszámuk mellett csupán 3,3% analfabétával számolhattak. A zsidók 5,9%-os lélekszámarányuk mellett 1,3%-os analfabéta népességgel rendelkeztek. A statisztika szerinti törvényhatósági jogú városi lakosság 8,4, a rendezett tanácsú megyei városokban 14, a községekben 20,8%-a volt írástudatlan. Még nagyobb volt a különbség a belterületen és a tanyán élők között (ahol a hat életéven felüliek 37–38%-a analfabéta). A legkevesebb írni-olvasni nem tudó az ország északnyugati részén (Sopron, Győr, Vas vármegye), valamint a Szolnok és Szeged közötti területen volt a található. Számszerűsítve: Magyarország 7,98 millió lakosából 1,092 millió hat éven felüli vallotta magát analfabétának.

A dualizmus kori Magyarország kormányainak politikája, a társadalomban jelentkező szocialista és radikális polgári mozgalmak, a Tanácsköztársaság rövid, de autoriter időszaka, a trianoni békediktátum következményei alapján – és nem utolsósorban az 1920. évi népszámlálást követően – Klebelsberg Kuno⁶⁸ levonta a következtetést: „A politikai demokrácia nem lehet üdvös egy nemzetre akkor, ha a kultúrdemokrácia nem készíti elő. Csak az olyan nemzetnek a tömegei dönthetnek öntudatosan sorsukról, amelyeknek megvan ehhez az intelligenciájuk [...]. Ehhez pedig nem elég írni, olvasni és számolni, hanem ehhez az ismeretanyagnak, de még inkább a gondolkodási és ítélőképességnek nagyobb foka kell [...]”⁶⁹ Klebelsberg Kuno belügyminiszterként összeállított választójogi tervezete alapján Horthy Miklós kormányzó – Bethlen István miniszterelnök javaslatára – 1922. február 16-án feloszlatta a nemzetgyűlést.

Az új választási jogszabályt tartalmazó 2200/1922. számú miniszterelnöki rendeletet 1922. március 2-án tették közzé, és három hónappal később – 1922. május 28. és június 11. közt – már választásokat is tartottak. A rendelkezés szigorította a feltételeket. A férfiaknál 24 éves korhatárt írt elő, tízéves magyar állampolgárságot, kétéves helyben lakást és négy elemi végzettséget. A nőknél a korhatár 30 év lett (az ennél fiatalabbak akkor sem szavazhattak, ha egyetemet, főiskolát végeztek), s a férfiakéhoz azonos feltételekhez még továbbiak járultak: férjezett és legalább három gyermeke van, vagy saját keresetből tartja fenn magát. A rendelet részben titkos választást vezetett be, vagyis visszatért az 1913-as törvény szelleméhez. A részben titkos választás azt jelentette, hogy községenként (szavazókörönként) Budapesten és a törvényhatósági jogú városokban arányos képviselői rendszer szerint, lajstromos szavazással, titkosan, a többi választókerületben viszont nyílt szavazással történt a voksolás. A nyílt választások nem voltak kötelező érvényűek, a titkos választást azonban kötelezővé tette a rendelet. A választójoggal rendelkezők száma 1920-hoz mérten háromnegyed millióval csökkent. Klebelsberg még 1928-ban is úgy vélte, hogy belügyminiszterként meggyőződéssel működött közre a Friedrich-kormány választási rendeletének módosításában, amely szerinte a legszélsőségesebben általános, titkos választáson alapult, és nem volt összhangban a magyar tömegek értelmi szintjével.

Az iskolázottság és a demokrácia gyakorlása között szoros összefüggést valló Klebelsberg Kuno valóban jelentős erőfeszítéseket tett az analfabetizmus felszámolásáért. A dualizmus korának liberális (szabadelvű) oktatási rendszerében nevelkedett kultuszminiszter számos vonatkozásban követendőnek tekintette Eötvös elképzeléseit és törekvéseit. A népiskolák tömeges építésével és működte-

68 Klebelsberg Kuno, gr. (1875–1932) kultúrpolitikus, 1921. december 3.–1922. június 16. között belügyminiszter, 1922. június 16.–1931. augusztus 24. között vallás- és közoktatásügyi miniszter. Pályájáról részletesebben a kötetben: „Eszmények nélkül nem lehet élni”.

69 *Gróf Klebelsberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavasatai. 1916–1926.* Budapest, 1927, Athenaeum, 365. p.

tésével, a felnőttoktatás (iskolán kívüli népművelés) állami támogatásával sikerült is jelentősen csökkentenie az analfabéták számát.⁷⁰

Magyarországon az 1930. évi népszámlálás szerint a hat éven felüli népességnek 9,6%-a volt analfabéta. Az 1920-as 15,2%-hoz képest a javulás jelentékeny.

A városokban csupán 5% volt az írni-olvasni nem tudók aránya, a vármegyékben viszont még 10,8%. Sopronban 2,5%, Budapesten 3,3% analfabéta. Nyugatról kelet felé haladva növekszik az analfabéták száma: Sopron vármegyében csak 4,1, Szabolcs és Ung vármegyében már 20% az arányuk. A nők 11,3, a férfiak 7,9%-a analfabéta. A legkedvezőbb arányokat az elemi iskolát végzett legfiatalabb korcsoportok mutatták: a 12–14 éveseknek csak 2,5, a 10–11 éveseknek pedig csak 1,5%-a volt analfabéta. Ugyanakkor a 60 éven felüliek közt 20% nem tudott írni és olvasni.⁷¹

Az a[na]lfabetizmus dualizmus kori „színe és visszája”

A magyarországi analfabetizmus 1869 és 1910 közötti történetének kutatási eredményeit igen részletesen foglalta össze Dányi Dezső.⁷²

Dányi szerint az 1910-ig tartó fejlődést többek között azt bizonyította, hogy amíg a vizsgált korszak kezdetén az ország központi területén volt a legmagasabb az írni-olvasni tudók arányszáma, a következő fél évszázad alatt éppen a peremrégiókban volt kimutatható a legnagyobb mértékű fejlődés. A XIX. század közepén nem a legiparosodottabb magyar városok analfabetizmusa a legkisebb, hanem az iskolavárosoké, a régi kulturcentrumoké. Debrecen, Sopron és Pécs például megelőzte Budát és Pestet. Feltehető, hogy a bevándorló, nagyrészt írástudatlan napszámos- és cselédréteg még bő munkaalkalmat talált a primitív szervezettségű iparban, valamint az építkezéseknél, és jelentős mértékben lerontotta a fejlődő városok kulturális szintjét. Később azonban ez a jelenség megszűnt, és a városi népesség írástudatlanságát a munkásosztály nyomora idézte elő.

Dányi úgy vélte, hogy az analfabetizmus arányát és felszámolásának ütemét nagymértékben az iskolahálózat sűrűsége, továbbá egyes tájak gazdasági, valamint társadalmi viszonyai határozták meg. Legjellemzőbb példának tartotta, hogy a török által legjobban elpusztított és később újratelepített déli területek

70 Simon Gyula: *Neveléspolitikai dokumentumok az ellenforradalmi rendszer időszakából. 1919–1931.* Budapest, 1959, Tankönyvkiadó, 25. p. Karafiáth Jenő (1883–1952), aki nagyon rövid ideig a tárca vezetője volt (1931. december 16.–1932. október 1.), az 1920 és 1930 közötti időszak egyik legnagyobb eredményét éppen az analfabéták számának csökkenésében látta.

71 *Új Idők Lexikona. Első kötet. A–Almafa.* Budapest, 1936, Singer és Wolfner, 369. p.

72 Dányi Dezső: Az írás-olvasás elterjedése Magyarországon. *Demográfia*, 1964. 2. sz. 310–313. p. Lásd még Mikes Gábor: A népesség műveltségi színvonalának megállapítása Magyarországon, 1869–1963. *Demográfia*, 1964. 2. sz. 224–265. p. A kutatást a Központi Statisztikai Hivatal Móricz Miklós által vezetett Népességtudományi Kutató Csoportja 1964-ben fejezte be.

kiemelkedő kulturális szintet értek el a XIX. század közepére, mert a császári és a katonai közigazgatás itt már a XVIII. században sűrű iskolahálózatot létesített.

Dányi szerint a nemek közötti különbség az analfabetizmus terén is jól kimutatható volt. A nők analfabetizmusa 1910-ben is 10%-kal volt magasabb, mint a férfiaké. Az egyes régiók minimális és maximális értékei között azonban nagyobb volt a különbség. A vizsgált időszakban a két nem analfabetizmusának csökkenése közel párhuzamosan haladt előre, illetve a nőknél csak az utolsó dekádban gyorsult fel a fejlődés.

Az írás-olvasás tanítása még az általános tankötelezettség és az állami iskolarendszer kialakulása után is jelentős mértékben az egyházak tevékenységéhez kapcsolódott. Az azonos vallású népesség analfabétáinak aránya – a tájak gazdasági vagy társadalmi adottságai szerint – nagymértékben hullámzott. Ugyanakkor a felekezeti hovatartozás a XIX. század második felében már nem volt jelentős különbségtévő tényező az írás-olvasás elsajátítása terén. A tömeges népoktatás már nem az egyházi szervezettől függött.

Érdeemes kicsit hosszabban idézni Nagy Péter Tibor szemléleti és módszertani tanulmányából.⁷³ Kutatásai során arra a következtetésre jutott, hogy „ha »merevnek« tekintjük a nemzetiségi hovatartozás kategóriáit, akkor joggal lehet beszélni a szláv és román népesség jelentős hátrányáról, ha viszont a kategóriákat dinamikusan kezeljük, akkor a nemzetiségek fejlődése szempontjából lényegesen pozitívabb képet kapunk a dualizmus kori oktatáspolitikáról”. Azt javasolta, érdemes „újrágondolni, újraelemezni a történeti Magyarország vonatkozásában a nemzetiség és iskolázottság leírását”, hiszen az, hogy egy meghatározott időpontban például a románok mennyivel iskolázatlanabbak, mint a magyarok, nemcsak az adott etnikai csoportokba születők különböző esélyei által meghatározott, hanem többféle értelemben is dinamikus: egyrészt, mert az egyén anyanyelvi csoporthoz tartozását befolyásolja az iskolázottsága; másrészt, mert saját etnikai altársadalmán belül az alacsonyabb iskolázottságnak is ugyanaz a funkcionális értéke és haszna; harmadrészt, mert iskolázottsága az aggregátum saját történelmi idejében egy gyorsuló vagy lassuló javulás eredménye; negyedrész, mert a vele még egy munkaerőpiacon lévő előző nemzedékbeliekhez képest más az értéke.

Például a sokféleképpen elemezhető „nemzetiségi iskolázottsági adatok” esetében nemcsak a nemzetiség, de az iskolázottság is mást jelent, mint első ránézésre gondolnánk. „A Bereg megyei 50–59 éves német férfiak magas analfabetizmusa adat teljesen egzakt: mégsem igaz belőle egy szó sem. Ez a kategória ugyanis valójában leginkább a jiddis anyanyelvű zsidókat fedi, akik szinte mind tudtak héber betűkkel írni és olvasni, csak éppen az 1910-es népszámlálás nem jelezte az efféle írástudást. (Az 1910-es, korabeli publikált adatokból nem derül

73 Nagy Péter Tibor: *Dinamikus, perszonalizált kategóriák*. <http://oktatas.uni.hu/szovegek/NPT/dinamikusperszonalizaltkategoriak.doc> – Letöltve: 2011. 11. 19. Kiemelések az eredetiben.

ki, csak kiszámolható, hogy a beregi férfiak 6,2%-a volt német anyanyelvű zsidó, 2,6%-uk pedig német anyanyelvű katolikus.) Az pedig csak az 1941-es népszámlálás adataiból derül ki, hogy a beregiek 6,7%-a jiddis anyanyelvű. Bereg megyében az 1850 és 1870 között született nemzedékben az izraeliták alfabetizmusának mértéke a reformátusokhoz (akik több mint 99%-ban magyar anyanyelvűek) képest 0,83-as alulreprezentációt mutat, az 1897–1900-ban születettek vonatkozásában viszont már 1,05-ös felülreprezentációt, azaz az ortodox zsidók latin betűs alfabetizmusa 1910-re a helyi magyar anyanyelvű reformátusoké fölé emelkedik. A zsidó gyerekeknek nem kevesebb, mint 88%-a állami iskolába jár, izraelita iskola egyáltalán nem működik [...].”

Továbbá – fejtegette Nagy Péter Tibor – „ami az utóbbi évtizedek történetírásában és neveléstörténet-írásában *történetesen* a magyar nemzeti identitás számára sérelmes, a *Van Swieten-féle* 1770-es évekbeli, vagy a *Leo Thun-féle* 1850-es évekbeli modernizáló és *egyben németesítő* lépések hasznait a magyar egyének, *s ezért* a magyar társadalom modernizációja szempontjából is nagyobbnak ítéli, mint e folyamat kárait. Azt állítjuk, hogy a néhány évtizeddel későbbi, *Trefort, Csáky, Wlassics* vagy éppen *Berzeviczy Albert* nevéhez kötődő *történetesen* a román, szerb, szlovák, rutén nemzeti identitás számára sérelmes modernizáló és egyben magyarosító lépések hasznait a román, szerb, szlovák, rutén egyének, *s ezért* a román, szerb, szlovák, rutén társadalom modernizációja szempontjából is nagyobbnak ítéljük, mint kárait. Különösen azért, mert a történelmi következmény mindkét esetben analóg: a magyar társadalom iskolázódott és modernizálódott, *de nem németesedett el*, a román, szerb, szlovák, rutén társadalom iskolázódott és modernizálódott, *de nem magyarosodott el*. Nyugat-Szlovákia három olyan megyéjét nézve, ahol elsöprő többségben szlovákok laknak: Árvában az analfabetizmus egyetlen nemzedéken belül (1880 és 1910 között) 20-ról 10%-ra, a nőknél 40-ről 11%-ra, Liptóban 14-ről 7%-ra, a hölgyeknél 25-ről 7%-ra, Trenčénben 28-ról 16%-ra, a nőknél 60-ről 20%-ra csökken! A szlovák társadalom egykor meghatározó analfabéta tömbje az állami iskolaépítések révén kicsiny csoporttá zsugorodott. Az 1897–1900 között született nemzedékben összehasonlítva a szlovákok és magyarok alfabetizmusát – a Nyugat-Felvidék régiójában pontosan azonos, 1,05-ös alfabetizációs, s hasonlóképpen 1,05-ös tankötelezettség-teljesítő magyar fölényről beszélhetünk – pedig az írni-olvasni tudást otthoni megkérdezéssel a népszámlálás, a tankötelezettség teljesítést – a szolgabírók és tanítók nyilvántartásai segítségével – a tanügyigazgatás mérte.”

Megjelent: T. Kiss Tamás: A dualizmus kori Magyarország kulturális/politikai problémája: az analfabetizmus. *Szín. Közösségi művelődés*, 2012. 4. sz. 25–44. p.